

TAAL EN STAAT IN AFRIKA – Een rechtsvergelijkende verkenning

GERTI HESSELING – *Afrika-Studiecentrum, Leiden*

1. INLEIDING¹

Staat en taal zijn niet identiek.

Integendeel, in Afrika worden in de meer dan 40 onafhankelijke staten circa 1 000 verschillende talen gesproken. De situatie in Azië is vergelijkbaar en het verschil met Europa en Amerika is slechts gradueel: ook daar komen staten voor waar meer dan één taal gesproken wordt. Dat schept voor de desbetreffende staten bijzondere problemen. En ook landen die een vrij lange traditie van een-taligheid kennen en waar geen serieuze taalproblemen voorkomen, hebben te maken met buitenlanders die op hun grondgebied verblijven en/of met minderheidsgroepen.

De relatie tussen staat en taal kan vanuit verschillende gezichtshoeken bestudeerd worden: sociologen, linguïsten, etnologen, cultureel-antropologen houden er zich allen mee bezig. Op deze gebieden is dan ook voldoende literatuur voorhanden. Dat ligt echter anders wanneer men in de juridische implicaties geïnteresseerd is. Daar blijkt weinig onderzoek naar verricht te zijn. Soms wordt er terloops een opmerking over gemaakt, maar het probleem vindt men nooit systematisch op juridische wijze benaderd. In de betrekkelijk schaarse literatuur op het gebied van taal en politiek-staatkundige gemeenschap wordt bijvoorbeeld, zodra er verband wordt gelegd met grondrechten, slechts gesproken over taal-minderheden. Het frappante van de situatie in Afrika is echter het verschijnsel dat daar dikwijls een meerderheid van de bevolking de taal die in het politieke besluitvormingsproces gebruikt wordt, niet begrijpt.

De vraag is of, in hoeverre en op welke wijze een staat in beleid, wetgeving en rechtspraak rekening dient te houden met taalverschillen, met het feit dat er in het land mensen verblijven die een andere dan de officiële taal spreken. Kunnen zulke mensen aanspraak maken op bepaalde rechten? Bestaat er zoiets als een grondrecht op een moedertaal?² Moet (en zo ja, hoe moet) een staat waarin meer talen gesproken worden, een juridisch kader scheppen waarin deze vragen op een bevredigende wijze beantwoord worden? Dit is een onderwerp van rechtsvergelijkende aard, waaraan ik hier enkele verkennende beschouwingen wil wijden.

Daarbij leg ik mij zowel geografisch als inhoudelijk beperkingen op. Slechts enkele landen in West-Europa en Afrika komen aan de orde. Voorts zal ik mij concentreren op twee juridische aspecten van de relatie tussen staat en taal.

Ten eerste: *welke mogelijkheden tot participatie heeft de burger?* Democratie betekent letterlijk volksregering, dat wil zeggen dat de burgers die tezamen het volk vormen, invloed moeten kunnen uitoefenen op de gang van zaken van de staat waarin zij leven, zij moeten kunnen participeren. Daarvoor is het noodzakelijk

dat er tussen overheid en burgers en tussen de burgers onderling voldoende communicatie bestaat, er moeten informatie-uitwisseling en mogelijkheid tot discussie zijn. Dat brengt ons op de vrijheid van meningsuiting en van vereniging en vergadering, maar tevens op het probleem van taalverschillen. Voor een feitelijke uitoefening van deze democratische vrijheden is het namelijk essentieel dat de burgers, en de vertegenwoordigers van de staat, elkaar op de een of andere manier kunnen verstaan.

Ten tweede: *welke bescherming kan een staat bieden aan inwoners die een andere dan de officiële taal spreken?* Daarmee komt men op een ander element van het begrip democratie: de gelijkwaardigheid van de mensen. Garandeert de overheid een gelijke behandeling van alle inwoners, ook als zij een andere taal spreken?

Een onderzoek als het onderhavige kan helpen leemten in de wetgeving en dus leemten in het democratisch functioneren van een staat op te sporen. Dat is des te belangrijker omdat wij hier volstrekt niet hebben te maken met een probleem dat uitsluitend in Afrika of in ontwikkelingslanden speelt. Het is universeel. Ook in moderne staten blijken taalproblemen te bestaan die niet altijd een even adequate oplossing in het recht vinden.

Ziehier het probleem en de doelstelling van dit artikel. Het bevat slechts een eerste inventarisatie, en vooral ten aanzien van ontwikkelingslanden lijkt verder onderzoek op deze punten noodzakelijk. Als eerste inventarisatie is dit artikel in hoofdzaak gebaseerd op het onderzoek van bestaande wetenschappelijke literatuur en schriftelijke bronnen, die in het notenapparaat worden genoemd. Inmiddels hebben mijn verblijf en onderzoek in Afrika³ mij echter gesterkt in de overtuiging dat de hier aangesneden problematiek uiterst relevant is binnen de context van hedendaagse Afrikaanse staten en rechtssystemen.

2. BEGRIPSBEPALING

Begrippen als staat, taal en democratie zijn op andere plaatsen uitgebreid behandeld en hier kan daarom met een summiere beschrijving volstaan worden.

Het maatschappelijk verschijnsel dat wij *staat* noemen kan men definiëren als een gemeenschap van mensen, meestal wonend op een aaneengesloten gebied, die bereid zijn de grondwaarden van hun gemeenschap in leefregels neer te leggen en die leefregels door dwang te handhaven.⁴ Niet ieder individu dat deel uitmaakt van de zo gedefinieerde staat zal in gelijke mate actief betrokken zijn bij het formuleren van die leefregels en bij het uitoefenen van de dwang waarmee zij gehandhaafd worden; en dat impliceert al een zekere tegenstelling tussen de burgers en de staat, c.q. zijn organen en beampten.

Met het woord *taal* duidt men op de verzamelnaam voor hoorbare (stemklanken) en zichtbare (letters, lettergreep- of woordtekens) tekens waarvan de mens zich bedient om zijn gedachten en gevoelens kenbaar te maken.⁵

Waren deze beide begrippen taal en staat misschien nog weinig controversieel, het volgende is het wel degelijk.

Democratie betekent niet voor iedereen hetzelfde. Het woord wordt gebruikt als een vlag waarmee men vele ladingen tracht te dekken: aanhangers van de meest uiteenlopende ideologieën en vertegenwoordigers van concurrerende maatschappelijke en politieke stromingen doen er een beroep op en noemen hun tegenstanders het liefst "zogenaamde" democraten. Of, om het in de woorden van Hamon te zeggen: "Qui, aujourd'hui, n'est pas démocrate?"⁶ Ik zal er verder niet over in discussie treden. Democratie is naar mijn mening een ideaal dat zelden geheel bereikt wordt, maar waarvoor men, naast vele andere, vooral twee graadmeters kan aanwijzen: (a) de mogelijkheden tot participatie (met informatie als belangrijke voorwaarde) en (b) de rechtsbescherming van het individu.

Participatie betekent dat de enkeling invloed kan hebben, hoe klein ook, op besluiten die het leven in gemeenschap betreffen. Deze invloed kan zowel preventief als repressief, direct als indirect zijn. In theorie bestaan er voor de burger diverse mogelijkheden om aan de besluitvorming van de overheid deel te nemen. De gang naar de stemlokalen is zowel de meest simpele als de meest verbreide wijze van participatie. In vrijwel alle landen ter wereld is in de loop van deze eeuw het algemeen kiesrecht ingevoerd. Het volk hoeft maar een rood potlood vast te houden om zich een vertegenwoordiging te kiezen, die daarna in zijn naam de wetgevende en controlerende taak zal verrichten. In verschillende landen bestaat daarnaast een directe methode tot deelneming: het referendum. De meeste burgers stellen zich met deze twee vormen in de praktijk tevreden. Voor het meer actieve deel van de bevolking bestaat daarnaast nog een uitgebreid instrumentarium. Het lidmaatschap van een politieke partij waardoor men invloed kan uitoefenen zowel op de keuze van kandidaten voor diverse functies als op het beleid dat de eenmaal gekozenen gaan voeren, respectievelijk gevoerd hebben. Buiten de politieke partijen staan dan nog de zogenaamde buitenparlementaire acties open: vakbonden, protestdemonstraties, actiegroepen, beïnvloeding van de publieke opinie onder meer door de pers, burgerlijke ongehoorzaamheid, enzovoort.

Bij al deze actieve en passieve wijzen van deelneming speelt *informatie* een doorslaggevende rol. De wensen die in een land leven moeten, om in welke onvolkomen vorm dan ook behartigd te kunnen worden, bekend worden bij de diverse landelijke, provinciale en lokale overheden. De verkiezing van een bepaalde kandidaat of een bepaalde partij is daarvoor een veel te grote indicatie, die bovendien slechts om de zoveel jaar herhaald wordt. Anderzijds moeten de kiezers om hun stem bewust te kunnen uitbrengen, geïnformeerd zijn over het reilen en zeilen van staat, provincie of gemeente. Wordt een grondwetswijziging door middel van een referendum aan de bevolking voorgelegd, dan moet men enigszins een idee hebben van de inhoud van de wijziging, van de eventuele gevolgen en van de verschillende argumenten voor en tegen. Om het beleid van de overheid

te kunnen controleren moet men weten wat er gaande is, wanneer er bepaalde grenzen bereikt zijn en men als burger tot actie moet overgaan. Met andere woorden, er moet een voortdurende wisselwerking zijn, een constante informatiestroom heen en terug tussen overheid en burgers.

Aan een min of meer bevredigend verloop van dit informatieproces liggen twee voorwaarden ten grondslag. Ten eerste dient een aantal grondrechten gewaarborgd te worden, waaronder de vrijheid van meningsuiting, de persvrijheid en de vrijheid van vereniging en vergadering. Ten tweede dienen, zoals gezegd, overheidsdienaren en burgers elkaar te verstaan.

Genoemde grondrechten moeten echter niet alleen formeel gewaarborgd worden maar ook materieel, onder andere door middel van een goede communicatiestructuur.⁷

Het tweede aspect van de democratie waarop ik in dit artikel in wil gaan, is de *rechtsbescherming* van het individu, in het bijzonder daar waar hij voor zijn bescherming afhankelijk is van taal. Kunnen burgers, als ze onderling of met de staat in conflict zijn, hun zaak in hun eigen taal bepleiten? Worden, als er meer talen bij betrokken zijn, de belangrijke stukken vertaald? Kan men aanspraak maken op een tolk? Het niet spreken en verstaan van dezelfde taal als de rechter en/of de wederpartij vormt een extra handicap in het juridisch geding en doet afbreuk aan de principiële gelijkheid van de mensen. Ik zal hier in de loop van dit betoog voorbeelden van behandelen.

3. AFRIKA ALGEMEEN

In deze sectie zal ik een globaal overzicht geven van de huidige taalsituatie in Afrika, waarbij ik achtereenvolgens zal bespreken de inheemse talen, de geïmporteerde talen en het probleem van de schriftelijke weergave van inheemse talen. Dit overzicht zal uitlopen in een eerste formulering van de vragen die een jurist zich naar aanleiding van de Afrikaanse taalsituatie stelt.

3.1. Inheemse talen

De schattingen van het aantal inheemse talen in Afrika lopen nogal uiteen, maar het moeten er tussen de 700 en 1 000 zijn. Er wordt zelfs van tussen de 1 000 en 2 000 verschillende talen gesproken.⁸ Morrison komt op 993 inheemse talen voor 32 landen.⁹ Dat betekent dat in alle staten verscheidene inheemse talen voorkomen: men zou een schaal kunnen opstellen van vrij homogeen (zoals Roanda) tot zeer heterogeen (Kameroen: meer dan 100 talen voor minder dan 5 miljoen inwoners) met daartussenin alle mogelijke variaties. In vele landen blijkt echter een *lingua franca* te bestaan, door Morrison gedefinieerd als "a language of wider communication", een taal die fungeert als verkeerstaal in een gebied waar meer talen worden gesproken.¹⁰ Om mij te beperken tot een aantal voorbeelden in ex-Frans-Afrika ten zuiden van de Sahara: in Mauretanië (Arabisch), Mali (Bambara), Niger (Hausa), Tsjaad (Arabisch), Kongo-Brazzaville (Kongo),

Gabon (Fang), Dahomey (Fon-Ewe), Togo (Ewe), Opper-Volta (Mossi) en Senegal (Wolof), wordt een taal gesproken die door circa 50% van de bevolking wordt verstaan als eerste of tweede taal, soms zelfs door veel meer (tot meer dan 80% in Mauretanië.¹¹ Op één uitzondering in ex-Frans-Afrika na (eveneens Mauretanië) wordt de *lingua franca* nergens gebruikt als officiële taal. Burgers kunnen met deze talen dus wel onderling communiceren, maar niet met de overheid. Voor de rechter hebben zij een tolk nodig, voor administratieve zaken een vertaler en om de politiek te kunnen volgen zijn zij afhankelijk van mondelinge communicatie, informatie van iemand die wel de officiële taal beheerst en van radio-uitzendingen in de inheemse taal. Op de spectaculaire ontwikkelingen van het Swahili in Tanzania (en Kenia) kom ik nog gedetailleerd terug.

Het bestaan van dergelijke verkeerstaten werpt in verband met ons onderzoek een aantal interessante vragen op: Zijn deze *linguae francae* geschikt of geschikt te maken om op alle niveaus van het maatschappelijk leven te kunnen fungeren? Zo ja, wat zouden de consequenties van invoering van zo'n taal zijn, op korte en op lange termijn? Zouden de mogelijkheden tot participatie er wezenlijk door verbeteren? Zou de gewone burger de weg naar het recht gemakkelijker vinden? Het voorbeeld van Tanzania zal ons straks een eerste indruk geven van de mogelijkheden, de resultaten, de problemen en de verwachtingen in deze opzichten.

3.2. Geïmporteerde talen

In de negentiende eeuw wordt de Afrikaanse koek vrijwel geheel onder de Fransen en de Engelsen verdeeld. België, Portugal, Duitsland en Spanje moeten zich tevreden stellen met enkele, min of meer "voedzame" happen uit de koek.

Het is, zoals Pierre Alexandre terecht zegt, een oversimplificatie om Afrika te verdelen in een Engels- en Franssprekend deel, want waarschijnlijk spreekt maar een klein gedeelte van de Afrikaanse bevolking vloeiend Frans of Engels.¹² Hij schat dat percentage zelfs op minder dan 10%. Diagne haalt een verslag aan van het "Ministère de la Coopération française", waarin staat dat minder dan 10% van de Afrikanen in voormalig Frans-Afrika Frans begrijpt, minder dan 1% het spreekt en één op de duizend in het Frans zou denken!¹³

Toch heeft het wel zin om nog even bij deze tweedeling tussen francofoon en anglofoon Afrika stil te staan. De Engelse en de Franse kolonisatiepolitiek hebben namelijk wel degelijk hun weerslag op de positie van de Engelse of Franse taal in de koloniën, op de ontwikkeling van de inheemse talen, op de alfabetisatiegraad en tot op heden, op het taalbeleid dat na de onafhankelijkheid al of niet door de diverse staten tot stand kwam. Op gevaar af mij aan grove simplificatie schuldig te maken, lijkt het nog steeds relevant, en binnen het huidige bestek verhelderend, om te wijzen op het verschil tussen de Engelse kolonisatiepolitiek, die als *indirect-rule* de geschiedenis is ingegaan, en de Franse *assimilatie*politiek. De Engelsen streefden ernaar bij de uitvoering van het koloniale beleid zoveel mogelijk gebruik te maken van bestaande, inheemse instellingen, hetgeen toegepast op

de taal inhield dat in de Engelse koloniën het lager onderwijs grotendeels in de inheemse talen werd gegeven. De Franse assimilatiepolitiek kan gekenschetst worden als een streven om de "onbeschaafde" Afrikanen met de Fransen "gelijk te schakelen" en tot zwarte Fransen op te voeden. De Franse taal was daarbij een van de middelen. In de Franse koloniën was het gebruik van de inheemse talen op de scholen verboden. In de klas werden de leerlingen gedwongen ook onderling Frans te spreken. Er is proefondervindelijk bewezen dat alfabetisatie in de moedertaal sneller en duurzamer is.¹⁴ Diagne stelt dat de alfabetisatiegraad in onder meer Engels-Oost-Afrika veel hoger is dan in de voormalige Franse koloniën, dank zij het (lagere-) schoolstelsel¹⁵, waarvan hij de effectiviteit voor de laatstgenoemde groep landen als volgt samenvat:

"La majeure partie des jeunes gens scolarisés quittent rapidement l'école. Ils... n'auront pas appris la langue de colonisation pour l'utiliser pratiquement. Ils se désalphabétisent et auront été à l'école pour rien."¹⁶

3.3. Inheemse talen en het alfabet

Het verschil in taalbeleid tussen de Franse en de Engelse koloniën was echter slechts één van de factoren die de huidige taalsituatie in Afrika bepaalden. Deze factor woog niet op tegen het belang van een andere factor, namelijk de zeer grote verscheidenheid aan inheemse talen.

Geen van de inheemse talen kende het schrift, hetgeen de ontwikkeling ervan voor het gebruik in de moderne samenleving aanzienlijk heeft vertraagd. Een van de mij bekende pogingen om tot een inheems alfabet te komen, vond in het begin van deze eeuw plaats in Kameroen. Daar ontwikkelde Njoya, een politiek-religieus leider, in totaal zeven verschillende alfabetten voor het Bamoun, waarvan het laatste eindigde met 80 letters en 160 accentjes. Hij trof het echter slecht. Na de Eerste Wereldoorlog kwam Kameroen onder Frans mandaat: in 1920 moesten zijn scholen, waar het laatste Bamoun-alfabet werd onderwezen, sluiten op last van de Franse overheid. Het schijnt dat hij te veel vrouwen, te veel macht en een te grote voorliefde voor Duitsland had en... hij stond de "francofonisatie" in de weg.¹⁷

Het eerste vreemde alfabet dat voor de Afrikaanse talen is gebruikt, was het Arabische. Zowel in West-Afrika als in Oost-Afrika vonden verscheidene belangrijke talen hun eerste schriftelijke weergave in dit alfabet. Men kan van mening verschillen over de betekenis die deze ontwikkeling heeft gehad voor de huidige taalsituatie in Afrika. Zo noemt Kombo¹⁸ trots de eeuwenoude epische werken in het Swahili die aldus werden vastgelegd. Sprekend over West-Afrika is Wauthier daarentegen uitermate sceptisch:

"Le kanuri, le haoussa, le sonkhai, le bamana, le ouolof et le peul adoptèrent de façon plus ou moins durable, plus ou moins superficielle, l'alphabet arabe. Malheureusement, force est de reconnaître aujourd'hui que cette fixation par écrit de plusieurs langues riches et vivaces fut loin de produire les résultats passionnants qu'on aurait pu en attendre".¹⁹

Het aldus gelegde contact met de geschreven taal werd eeuwen later hernieuw met de komst van de Europeanen. In Franstalig Afrika was in dit opzicht gedurende lange tijd het effect van de kolonisatie op de inheemse talen nauwelijkelijk merkbaar. Het feit dat in Engelstalig Afrika op de lagere scholen meestal in een inheemse taal onderwijs werd gegeven, heeft noodzakelijkerwijs al in een veel vroeger stadium geleid tot het op schrift stellen van enkele van die talen. Naast de invloed van de staat moeten we in dit kader, vooral met betrekking tot Engels sprekend Afrika, die van zending en missie niet onderschatten.

De pogingen tot standaardisering van de schriftelijke weergave van Afrikaans talen zijn vrij recent. Op dat gebied heeft vooral het International African Institute te Londen baanbrekend werk verricht. Het ontbreken van geschreven inheemse talen heeft ongetwijfeld een nadelige invloed gehad op het terugdringen van het analfabetisme. Het geven van recente en betrouwbare percentages ten aanzien van het analfabetisme is een moeilijke zaak. De uitkomsten van een onderzoek zijn te zeer afhankelijk van de instelling die het uitvoert (de staat, een internationale organisatie, een wetenschappelijke of commerciële instelling), van het doel (om de gemaakte vorderingen aan te tonen of om meer geld los te krijgen voor alfabetisatieprogramma's) en van de gehanteerde normen (in hoeverre kan men bijvoorbeeld moslims die slechts de *Koran* kunnen lezen als gealfabeteerd aanmerken en wat te zeggen van iemand die in zijn jeugd drie jaar lagere school heeft gehad en sindsdien nooit meer met het geschreven woord in aanraking is gekomen). In elk geval kan men zonder gevaar voor overdrijving stellen dat het vooral op het platteland van Afrika geen zeldzaamheid is wanneer 70% of meer van de bevolking het schrift niet machtig is.

3.4. Naar een juridisch perspectief

De taalsituatie in Afrika blijkt inderdaad uitermate complex te zijn. Niet alleen bestaat er een indrukwekkende hoeveelheid inheemse talen en een hoge graad van analfabetisme, men kampt er bovendien met de koloniale erfenis dat de geïmporteerde talen (vooral het Frans en het Engels, zoals we zullen zien) een dominerende rol spelen in het rechtsleven van de verschillende staten. Dit schept ernstige problemen voor zowel de participatiemogelijkheden als de rechtsbescherming. Daar waar de officiële taal het Engels of het Frans is, en dat is meestal het geval, ontstaat een enorme communicatiekloof tussen de meeste burgers, die de inheemse taal spreken en de overheid, die een geïmporteerde taal hanteert. Of, om met Diagne te spreken:

Qui lit les débats des parlements africains. Qui sait comment on vote les lois ou même qui les vote. Le pays réel est écarté et on n'en parle pas moins de démocratie; comme si de distinguer entre la couleur du Parti unique, et les couleurs de Partis interdits d'opposition, suffit à l'expression des libertés publiques.²⁰

In enkele Oostafrikaanse landen waar een Afrikaanse taal, het Swahili, de officiële taal is, is deze kloof volgens Diagne aanzienlijk verminderd:

“Ils (les paysans d’Afrique de l’Est) sont généralement lecteurs d’un journal local au moins. Ils peuvent s’informer dans leur propre dialecte des nouvelles du pays et de l’étranger, de la marche des affaires et de la nation. Ils peuvent être les représentants de leur pays dans les Assemblées locales. Les députés de Tanzanie ou du Kenya discutent de l’avenir politique et économique de leur nation, en swahili ou en luo. Les débats publics restent accessibles au menu peuple, qui dès lors sait comment ils sont gouvernés, qui vote telle loi, ce que contient telle ou telle disposition. Et le jeu démocratique s’élargit par là même ses bases.”²¹

Ook de rechtsbescherming van de enkeling wordt door deze situatie beïnvloed. Zolang op de rechtbanken uitsluitend Engels of Frans gesproken wordt, staan de meeste rechtzoekenden voor een moeilijk neembare taalbarrière en bevinden de weinige Frans- of Engelssprekende Afrikaanse inwoners zich in een bevoorrechte positie ten opzichte van hun medeburgers die die taal niet machtig zijn.

Met deze taalverschillen zijn de moeilijkheden echter nog niet uitgeput. Analphabetisme en onderontwikkeling zijn factoren die de mogelijkheden tot participatie en de rechtsbescherming van de burger evenmin vergemakkelijken. Voor de communicatie is men voor een groot deel aangewezen op het gesproken woord. Radio en televisie kunnen daarbij een grote rol spelen. Maar de reële mogelijkheden zijn beperkt: de slechte economische en technische situatie belemmert een massaal gebruik van deze beide moderne communicatiemiddelen. Dat iemand die niet kan lezen en schrijven volkomen verdrinkt als hij geconfronteerd wordt met de papieren brij van de rechterlijke macht en de administratie, behoeft nauwelijks betoog.

4. WEST-EUROPA

In het huidige West-Europa kent men weinig taalproblemen of “althans wil men het bestaan ervan niet erkennen”.²² Zo wordt er in de Europese grondwetten niet of nauwelijks over taal gesproken. In de Belgische grondwet staat een (betwist) taalartikel, waarop ik nog terugkom. Voorts vindt men onder meer in Zwitserland en Finland een bepaling op dit gebied.²³ In de Sovjetunie bestaat wel een taalwetgeving (waarop hier niet verder wordt ingegaan), maar de grondwet wijzigt er geheel over.

In de meeste Westeuropese landen met één officiële taal vindt men bovendien een uitgebreide pers en een goed ontwikkeld radio- en televisienet. Grondrechten als vrijheid van meningsuiting en vrijheid van vereniging en vergadering vindt men in verdragen, grond- en andere wetten gegarandeerd. Het analphabetisme is in vrijwel heel West-Europa nagenoeg uitgeroeid.

Tegen de achtergrond van de inleidende beschouwingen tot dit artikel, zou men daarom in West-Europa kunnen verwachten: een optimale participatie en de zekerheid voor de burgers dat zij ten opzichte van de overheid allen een gelijkwaardige positie hebben. Maar bij nadere beschouwing valt daar wel iets op af te dingen. Ik zal enkele knelpunten aangeven en deze toelichten aan de hand van een bespreking van drie Westeuropese landen.

4.1. De onvolmaakte participatie

Zoals gezegd zijn in de Westeuropese landen de fundamentele vrijheden grondwettelijk of anderszins vastgelegd. Ik heb er al op gewezen dat er, naast deze rechten en vrijheden, willen ze ook feitelijk uitgeoefend kunnen worden, een communicatiestructuur moet zijn.

In vele van deze landen is thans een discussie gaande over de vraag of de huidige communicatiestructuur nog wel in staat is de gegarandeerde vrijheden voldoende tot hun recht te laten komen. Persconcentraties en monopoliserende tendensen in de pers die het gevolg zijn van het feit dat de communicatiemiddelen te zeer afhankelijk zijn van economische en commerciële overwegingen, met andere woorden van de vrije kapitalistische ondernemingen, hebben de nodige verontrusting verwekt.

In meer juridische bewoordingen: de opvatting dat de persvrijheid gegarandeerd moet worden ter wille van de publieke taak die door de pers wordt vervuld (informatief, controlerend en educatief) heeft geleid tot het onderscheid tussen de klassieke vrijheid van meningsuiting (de staat moet zich van ingrijpen onthouden) en de openbare meningsvrijheid – waarvan de persvrijheid een onderdeel vormt – welke laatste voor de moderne staat *verplichtingen* schept.²⁴ Een concreet voorbeeld uit Nederland ter illustratie. De Nederlandse regering heeft onlangs voorstellen gedaan tot structurele en individuele steunmaatregelen voor de noodlijdende pers.²⁵ Ook ten aanzien van de internationale informatiestroom wordt de klacht gehoord dat de nieuwsvoorziening voornamelijk in handen is van commerciële (westerse) persbureaus. Deze klachten zijn vooral afkomstig uit de Derde Wereld. Deze voorbeelden illustreren mijns inziens voldoende de feilen van de communicatiestructuur in de westerse wereld, die op hun beurt tot gevolg hebben dat de participatie-mogelijkheden daar niet optimaal zijn.

Maar naast de nog gebrekkige communicatiestructuur belemmert ook het dikwijls grote verschil in taalniveau een goede participatie. Met het verschil in taalniveau duid ik op het verschijnsel dat politici, pers, juristen dikwijls een taal spreken die door de gewone mensen niet verstaan wordt: het gebruik van moeilijke, gespecialiseerde woorden en ingewikkelde zinsconstructies. Het behoren tot eenzelfde linguïstische groep behoeft dus nog niet te betekenen dat men elkaar verstaat: het verschil in taalniveau kan een barrière opwerpen die vergelijkbaar is met die veroorzaakt door het spreken van verschillende talen. Dat probleem doet zich in vele situaties voor en wordt groter naarmate de maatschappij complexer en de oplossingen technischer worden.

4.2. De ongelijkwaardigheid van de burger

Het hierboven gesignaleerde verschil in taalniveau is tevens een van de oorzaken van de tamelijk verborgen vorm van ongelijkheid. Recent onderzoek heeft uitgezeten dat in een land als Nederland de meeste burgers de weg naar het recht niet

kennen.²⁶ Drempelvrees, terminologieproblemen, onbekendheid met bestaande regelingen, vooroordelen ten aanzien van de dure advocaat zijn enkele redenen die vele gewone mensen ervan weerhouden hun recht te zoeken. Iedereen heeft dus weliswaar gelijke rechten, als het erom gaat er gebruik van te maken, blijken de kansen verre van gelijk te zijn.

Problemen ten aanzien van de gelijkheid doen zich ook op andere punten voor. Zelfs landen die officieel eentalig zijn, hebben te maken met zowel taalminderheden als met vreemdelingen. Nederland heeft slechts een kleine Friese taalgemeenschap, die formeel erkend is; Groot-Brittannië heeft te maken met Schotten en Ieren; in Frankrijk treft men onder anderen Basken, Bretonnen en Elzasers aan. Hebben zij recht op het gebruik van hun moedertaal? Voorts is de mobiliteit van de mensen in de laatste 25 jaar sterk toegenomen. In alle landen heeft men daardoor te maken met vreemdelingen en dus met taalverschillen. Een Londense gerechtstolk schatte dat daar in circa een op de twintig gerechtszaken de hulp van een tolk moet worden ingeroepen.²⁷

We zullen ten aanzien van meertaligheid, taalminderheden en vreemdelingen de wetgeving van drie Westeuropese landen nader bezien: Nederland, waarvan de ene officiële taalminderheid geen grote problemen oplevert, Frankrijk dat weliswaar officieel eentalig is, maar verschillende taalminderheden herbergt, en België dat officieel meertalig is. Het zal geen volledige behandeling worden van de taalproblematiek in het rechtsleven van deze landen. Deze Europese rondreis dient slechts als indicatie van de specifieke problemen die de relatie tussen taal en recht oplevert en van de wijze waarop in genoemde landen al dan niet getracht wordt door middel van regelgeving daarin enige orde te scheppen. Deze problemen liggen in Europa niet wezenlijk anders dan in Afrika.

4.3. Nederland

Problemen veroorzaakt door taaldiversiteit kent men, zoals gezegd, in Nederland nagenoeg niet.

Dank zij de grote taalhomogeniteit binnen het Nederlandse grondgebied vindt men in de Nederlandse wetgeving weinig bepalingen die direct met taal te maken hebben. Dat het Nederlands de officiële taal is, wordt kennelijk vanzelfsprekend geacht. De grondwet zwijgt erover. Ook het Besluit Uitgifte Staatsblad zegt niets over de taal waarin wetten en dergelijke gepubliceerd moeten worden. Er bestaat slechts een korte aanduiding betreffende de bekendmaking van internationale overeenkomsten die in een speciaal voor dat doel ingesteld *Traktatenblad* moeten worden opgenomen. Artikel 3 van de *Rijkswet*, waarin dat geregeld wordt, vereist:

“voor zoveel nodig en mogelijk worden in het *Traktatenblad* tevens geplaatst een vertaling in het Nederlands van de overeenkomst of het besluit.”²⁸

Ook ten aanzien van vreemdelingen is de wetgeving met betrekking tot de taal

uiterst summier. Wil men tot Nederlander genaturaliseerd worden dan is kennis van het Nederlands geen speciaal vereiste.²⁹ Vreemdelingen die met het Nederlandse strafproces te maken krijgen, kunnen aanspraak maken op de bijstand van een tolk³⁰, hetgeen in verband met het recht op een behoorlijke procesgang wel een minimum genoemd mag worden, want het Nederlandse strafprocesrecht dwingt niet tot vertaling van de processtukken, ook niet van de dagvaarding. Zoals Vonhögen terecht stelt beïnvloeden deze omstandigheden de processuele positie van de vreemdeling ongunstig en maken zij een juiste straftoemeting bovendien bijzonder moeilijk.³¹ Ook aan artikel 6 lid 3 ad a van het Verdrag tot bescherming van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden vallen blijkens een uitspraak van het Hof in 's-Hertogenbosch in dit opzicht geen rechten te ontnemen.³² Het zou interessant geweest zijn wanneer deze zaak tot in de hoogste instantie was uitgevochten.

De enige minderheid die het vermelden waard is, wordt gevormd door de Friezen. In de provincie Friesland wordt het Fries door circa 375 000 personen gesproken. Nederland telt 14 miljoen inwoners! Het Fries behoort tot de Westgermaanse talen en is in het oudste stadium nauw verwant met het Engels.³³

De Friezen hebben inderdaad moeten vechten voor het recht op onderwijs in de eigen taal en op het gebruik van het Fries in het ambtelijk verkeer en het rechtsverkeer. In 1955 maakte een onderwijswet (de wet-Cals) het mogelijk om in de eerste drie klassen van de lagere school het Fries als voertaal te gebruiken. Sindsdien bestaan er in Friesland inderdaad tweetalige scholen. Een gerechtmakend proces in 1951, dat bekend staat als Knuppelvrijdag (“Kneppelfreed” in het Fries) bevorderde de totstandkoming van een wet ter regeling van het gebruik van de Friese taal in het ambtelijk verkeer en het rechtsverkeer.³⁴

Volgens deze wet is men in de provincie Friesland bevoegd ter terechtzitting de eed of belofte in het Fries af te leggen en zich van de Friese taal te bedienen (artikel 1-2). In het belang van een goede rechtsbedeling kan de rechter echter het gebruik van het Nederlands eisen of verlangen dat bepaalde zinnen of woorden in het Nederlands worden herhaald (artikel 3-4). De processen-verbaal worden echter in het Nederlands gesteld, met een eventuele aantekening over het gebruik van het Fries (artikel 5). Stukken die in openbare registers moeten worden ingeschreven vereisen te allen tijde een Nederlandse vertaling door een beëdigd vertaler of notaris (artikel 8). Indien een ontwerp van akte de goedkeuring van de rechter behoeft, kan de definitieve akte in het Fries worden opgemaakt, mits een beëdigd vertaler of notaris verklaart dat de definitieve akte een getrouwe weergave is van de goedgekeurde ontwerp-akte (artikel 9).

Sinds 1956 mogen de Friezen dus hun eigen taal gebruiken. Van deze bevoegdheid wordt regelmatig gebruik gemaakt. De lucht is echter niet helemaal opgeklaard. De rechters zijn allen van “Hollandse”, niet-Friese afkomst, en beheersen de Friese taal meestal slechts gebrekkig of geheel niet. Een bron van misverstanden! Overigens spreken (vrijwel) alle Friezen Nederlands.

4.4 Frankrijk

Zoals bekend, leven er op het huidige Franse grondgebied nog andere taalgemeenschappen dan de Franse: de Duitse in de Elzas, de Nederlandse in Frans-Vlaanderen, de Bretonse in Bretagne, de Baskische in het zuid-westen en de Occitaanse in het zuiden. De Franse grondwet rept er echter met geen woord over. Men gaat ervan uit dat alle onderdanen het Frans beheersen. Voor het verkrijgen van de Franse nationaliteit is kennis van de Franse taal een vereiste. Artikel 69 van de Code de la nationalité eist inderdaad:

“l'assimilation à la communauté française, notamment par une connaissance suffisante, selon sa condition, de la langue française”;

En, voegt Lerebours-Pigeonnière daaraan toe:

“Cette exigence, qui constitue un minimum, ne peut être qu'approuvée.”³⁵

Dit is een zeer duidelijke illustratie van de Franse assimilatiepolitiek, een politiek die een lange geschiedenis kent, zowel op wetgevend gebied binnen het Franse moederland als, zoals we hebben gezien, ten aanzien van de koloniën. Deze politiek kwam duidelijk naar voren in de Revolutie, hoewel reeds veel eerder soortgelijke tendensen signaleerd zijn.³⁶ Een wet van 20 juli 1794 bepaalde onder meer dat alle openbare akten in de Franse taal geschreven moesten zijn. Napoleon voegde daar op 4 mei 1807 zelfs aan toe:

“même lorsque ces testaments sont dictés par des habitants qui ignorent la langue française”

Op 29 december 1810 werd het Vlaamse bladen verboden te verschijnen zonder begeleidende Franse vertaling. Als deze regeling naar twee kanten had gewerkt, dan zou Frankrijk indertijd een aardig voorbeeld hebben gegeven van informatiegelijkheid. Het was er echter slechts om te doen de niet-Franse talen uit te bannen.

Deze trend, die door Verbeke taalimperialisme wordt genoemd, zette door tot dat er met de loi-Deixonne in 1951 een zekere liberalisatie tot stand kwam. Deze wet gold alleen het onderwijs en was niet zonder protesten van zowel voor- als tegenstanders van de door de Franse wetgever gehuldigde theorie over staat en taal tot stand gekomen. Verbeke vindt er dan ook geen doekjes om. Hij stelt zonder meer dat de taalwetgeving in strijd is met de conventie betreffende de universele rechten van de mens (of hij daarmee overigens de V.N.-verklaring of de Europese verklaring bedoelt is niet duidelijk) en citeert met instemming de Belgische krant *De Standaard* waarin Frankrijk het “moederland van taaldwang en taalchauvinisme” wordt genoemd.³⁷

Deze opmerkingen lijken typerend voor teleurgestelde strijders voor het behoud van een minderheidstaal. Het is echter wel duidelijk dat er in Frankrijk, na bijna twee eeuwen systematische taalpolitiek, geen grote groepen mensen meer bestaan die geen Frans spreken. Minderheidsgroepen zijn er, zoals gezegd, nog

wel degelijk; en binnen die groepen vindt men nog steeds fervente secessionisten. Globaal mag men echter stellen dat ze in de Franse samenleving geïntegreerd zijn. Mij zijn dan ook voor deze groepen geen speciale regelingen bekend betreffende het gebruik van hun taal in het ambtelijk verkeer en het rechtsverkeer, zoals in Nederland voor de Friezen bestaat.³⁸ Dergelijke regelingen zouden trouwens in strijd zijn met de Franse assimilatiegedachte. Ook ten aanzien van vreemdelingen die met het Franse recht in aanraking komen en de hulp van een tolk behoeven, zijn de gegevens zeer summier. In de Code de Procédure Pénale staan bijvoorbeeld twee artikeltjes: artikel 102 houdt in dat de rechter ingeval een getuige geen Frans spreekt beroep kan doen op een tolk. En het tweede lid van artikel 121, waar het over een eventuele niet-Franssprekende verdachte gaat, verwijst slechts naar artikel 102. Systematische bestudering van de hele Franse wetgeving zou ongetwijfeld meer bepalingen aan het licht brengen, maar aan de hand van deze enkele voorbeelden ontstaat wel de indruk dat de Franse overheid er in eerste instantie van uitgaat dat iedereen die met Frankrijk in aanraking komt maar Frans moet leren. In het verlengde daarvan liggen de vergeefse pogingen om het Frans te beschermen tegen allerlei vreemde invloeden, maar dat is weer een heel ander verhaal.³⁹

4.5. België

België is het Europese land bij uitstek waar tot op de dag van vandaag een heftige taalstrijd wordt gevoerd.⁴⁰ Dit land verdient hier dan ook extra aandacht. Van de Belgische inwoners is circa 56% Nederlands- en 43% Franssprekend. Midden door België, van west naar oost, loopt de taalgrens, die het land verdeelt in een noordelijk Nederlandssprekend (Vlamingen) en een zuidelijk Franssprekend (Walen) gedeelte. In het Nederlandssprekend gebied ligt de tweetalige enclave Brussel. De taalgrens speelt een grote rol in het Belgische politieke, sociale en culturele leven.⁴¹ Daarnaast kent België nog een kleine groep Duitssprekenden die echter in de taalstrijd geen rol van betekenis speelt.

De eerste Belgische grondwet dateert van 1831 en was in het Frans gesteld. De Nederlandse tekst werd niet eerder dan op 10 april 1967, dat wil dus zeggen 136 jaar later, officieel in het parlement goedgekeurd! Onder de titels “Des Belges et leurs droits”, waar voornamelijk de grondrechten een plaats vinden, handelt artikel 23 over het gebruik van de talen:

“Het gebruik van de in België gesproken talen is vrij; het kan niet worden geregeld dan door de wet en alleen voor handelingen van het openbaar gezag en voor gerechtszaken”

Die taalwetgeving waartoe in de grondwet opdracht wordt gegeven, kwam echter pas vanaf 1932 op gang.

In de korte periode dat België met Nederland één land vormde (1815-1830) trachtte koning Willem I het gebruik van het Frans tevergeefs tegen te werken. Bij decreet van 16 oktober 1830 werd het Frans tot officiële bestuurstaal van de

jonge Belgische staat uitgeroepen. Zo werd onder meer bepaald dat het *Bulletin Officiel des Lois et Actes du Gouvernement* alleen in het Frans gepubliceerd zou worden. In 1831 kwam de grondwet tot stane waarin bovengenoemd artikel 23 werd opgenomen. Er werd weinig aandacht aan het artikel besteed. De toelichting erop was uiterst summier en het was volgens Cauwelaert geenszins de bedoeling de gelijkheid tussen de in België gesproken talen te regelen. De leden van de grondwetgevende vergadering waren zo overtuigd van de suprematie van het Frans en van de achterstand van het Vlaams dat zij zich over de plaats van het Frans geen zorgen maakten. Bij alle voorbereidende werkzaamheden, zowel schriftelijk als mondeling, werd alleen Frans gebruikt.

De Belgische jurisprudentie naar aanleiding van artikel 23 is tot 1966 zeer duidelijk: alle beslissingen vielen in het voordeel van het Frans uit. Illustratief is in dit verband een arrest van het hof van cassatie, waarin principieel werd gesteld dat advocaten Frans dienden te kennen om te mogen pleiten.⁴²

Bij de grondwetsherziening van 24 december 1970 werd artikel 59 bis ingevoegd, waardoor België een staatsstructuur krijgt met federaliserende tendensen, vooral op economisch en cultureel gebied. Artikel 59 bis regelt de instelling en de bevoegdheden van een Franse en een Nederlandse taalgroep in de beide kamers van het Belgische parlement. Deze culturele raden hebben ten aanzien van het taalgebruik in administratie, onderwijs en arbeidsverhoudingen exclusieve bevoegdheid om decreten uit te vaardigen die kracht van wet hebben in respectievelijk de Nederlandssprekende en Franssprekende streek. Ten aanzien van de tweetalige hoofdstad Brussel, van grensgebieden en van diensten die het belang van één taalstreek overtreffen, gelden aparte regelingen. En omdat men er zich van bewust is, dat de taalstrijd hier en daar diep heeft ingewerkt, bepaalt paragraaf 7 van artikel 59 bis: "La loi arrête les mesures en vue de prévenir toute discrimination pour des raisons idéologiques et philosophiques".

De herziening van 1970 heeft artikel 23 onverlet gelaten. Dat artikel bepaalt dat het gebruik van de talen alleen door de wet mag worden geregeld en dan slechts voor handelingen van het openbaar gezag en voor rechtszaken. De taalwetgeving waar dit artikel op duidt, heeft weliswaar lang op zich laten wachten, maar is ten slotte toch tot stand gekomen.⁴³ Met name voor het gebruik van de talen voor rechtszaken is in 1935 een uitgebreide regeling tot stand gekomen.⁴⁴

Zowel voor het burgerlijk procesrecht en het handelsprocesrecht als voor het strafprocesrecht is het land verdeeld in gebieden waar het proces in principe in het Frans, Nederlands of Duits gevoerd wordt. Voor het tweetalige Brussel geldt een aparte regeling. Partijen kunnen in gemeen overleg verzoeken de zaak te verwijzen naar de dichtstbijzijnde rechter in een ander taalgebied. Ook een verdachte heeft die mogelijkheid, indien hij de taal van de rechtbank waarvoor hij moet verschijnen niet of nauwelijks beheerst. In geval van meer partijen, respectievelijk verdachten, geeft de meerderheid de doorslag. De rechter kan in bepaalde gevallen eisen dat bewijsstukken en dergelijke die in een andere taal dan die

waarin het proces wordt gevoerd, zijn gesteld, worden vertaald. Ook een verdachte kan altijd om vertaling van processtukken vragen als daartoe aanleiding bestaat. Ten aanzien van de procesvoering voor het hof en de Belgische hoge raad bestaan gelijksoortige, gedetailleerde regelingen. Het valt hierbij op dat er ruime mogelijkheden bestaan om op kosten van de overheid een beroep te doen op een tolk of vertaler. De vereisten voor de leden van de rechterlijke macht, juryleden en griffiers zijn in overeenstemming met bovengenoemde regelingen.

De enkele voorbeelden uit West-Europa die hierboven aan de orde zijn gekomen maken duidelijk dat het aspect van de taal in de juridische context nogal wordt verwaarloosd speciaal in eentalige of zogenaamd eentalige landen. Een zo duidelijk meertalig land als België heeft echter een taalwetgeving die - hoewel de strijd erover nog lang niet gestreden is - interessant materiaal kan opleveren voor andere meertalige landen.

5. TAAL EN STAAT IN TWEE AFRIKAANSE LANDEN

Na dit Europese intermezzo keren we terug naar het Afrikaanse continent. Ter illustratie van de complexe taalsituatie in Afrika, die we hierboven meer in het algemeen beschreven, richten we onze blik thans op twee jonge Afrikaanse staten, Tanzania en Senegal. Deze keuze is weloverwogen. Hoewel deze beide landen bijna zo ver van elkaar af liggen als op het Afrikaanse continent maar mogelijk is, vervullen beide een belangrijke voorbeeldfunctie in cultureel en politiek opzicht temidden van de omringende staten. Daarbij vertegenwoordigt Tanzania een socialistisch-"progressieve" lijn, binnen een eenpartijstelsel, terwijl Senegal met zijn meerpartijstelsel een "gematigde", perifeer-kapitalistische lijn volgt. Beide landen zijn al vele eeuwen betrokken in velerlei intercontinentale contacten. Beide zijn ongeveer even lang onafhankelijk (Tanzania sinds 1961, Senegal sinds 1960). Ten aanzien van de verschillende dimensies van de taalsituatie in Afrika zoals die in de inleidende beschouwingen werden besproken, is het van belang dat beide landen een aanzienlijke Arabische invloed hebben ondergaan; dat beide een lingua franca bezitten die over een groot deel van het grondgebied als zodanig fungeert (Swahili in Tanzania, Wolof in Senegal) maar met een volstrekt verschillende officiële positie; dat beide daarnaast een aanzienlijk aantal inheemse talen kennen (Tanzania ca. 100, Senegal ca. 10); terwijl Frans Senegal is opgelegd als koloniale taal, tegen Engels in Tanzania. Ten slotte, voor zover actieve taalpolitiek afhankelijk lijkt van zowel de rijkdom van een land als van zijn vlochtenheid in internationale afhankelijkheidsrelaties, is het mijns inziens relevant dat Tanzania een der armste landen ter wereld is, maar minder direct gebonden aan Noordatlantische metropolen, terwijl Senegal een in verhouding veel rijkere Afrikaans land is, waar buitenlandse economische belangen een zeer aanzienlijke rol spelen. Waar de beide landen verschillen en overeenkomsten vertonen bij een zo groot aantal variabelen, is van een vergelijking geen eenduidig en definitief inzicht te verwachten; maar om dezelfde reden kan zo'n vergelijking

juist tussen deze landen nuttig zijn in de huidige, exploratieve fase van mijn analyse.

5.1. Tanzania

Tanzania is een van de weinige Afrikaanse landen waar reeds vanaf de onafhankelijkheid een zeer bewust en consequent taalbeleid wordt gevoerd. In december 1961, bij de onafhankelijkheid, wordt een Afrikaanse taal, het Swahili, tot nationale taal verheven. Sinds die tijd is getracht het gebruik van het Swahili zowel nationaal als internationaal te stimuleren. Van deze voor Afrika tamelijk unieke ontwikkeling zal ik hier in het kort de historische achtergronden bespreken alsmede haar implicaties ten aanzien van de relatie tussen taal en staat, die de voornaamste probleemstelling van dit artikel vormt.

Wat is Swahili? Harries geeft de volgende definitie:

"In the modern context Swahili is usually a linguistic term applying to the *lingua franca* spoken by perhaps as many as 25 million people all over East Africa from Somalia to Mozambique and as far west in the Republic of the Congo as the townships of Lubumbashi and Kisangani" ⁴⁵

Als taal van het kustgebied heeft Swahili een eeuwenoude geschiedenis die, zoals wij gezien hebben, zich zelfs in een geschreven literatuur weerspiegelt. Maar als massataal, als *lingua franca*, in een groot deel van het binnenland van Oost- en zelfs Centraal-Afrika kent Swahili een vrij korte geschiedenis die teruggaat tot het midden van de negentiende eeuw toen Arabische handelskaravanen zorgden voor de verbreiding van de taal. Swahili wordt daarom wel omschreven als een compromis tussen Arabisch en Bantoe. Harries noemt Swahili liever geen mengtaal omdat het weliswaar vele Arabische woorden kent, maar overigens geheel Bantoe is qua structuur. ⁴⁶

De Duitsers die vanaf het einde van de negentiende eeuw tot 1919 de koloniale mogendheid in Tanzania waren, stimuleerden het gebruik van Swahili op administratief gebied en onderwijsgebied. Dat beleid werd aanzienlijk vergemakkelijkt doordat de vele inheemse talen die in Tanzania worden gesproken alle tot dezelfde Bantoe-familie behoren.

De Engelsen die na de Eerste Wereldoorlog de macht in Tanzania overnamen, zetten het Duitse beleid voort. Er kwam een zekere standaardisering tot stand; de taal werd als tweede taal steeds belangrijker. ⁴⁷ Swahili werd algemeen gebruikt in het lager onderwijs, bij de lagere rechtbanken en voor enkele kranten en radio-uitzendingen. Deze houding van de Engelsen was een logisch gevolg van hun "indirect rule"-politiek. In mijn inleiding wees ik op het belang van de informatiestroom tussen burgers en overheid. In dat kader is het moeilijk zich aan de indruk te onttrekken dat deze adoptie van het Swahili door de koloniale overheid (die een aanzienlijk deel van zijn laagste beambten onder Swahilisprekenden gerecruteerd had) eerder bedoeld was om de wensen van de overheid bij het volk bekend te maken dan andersom.

Ten tijde van de onafhankelijkheidsstrijd ontstond er een tamelijk ambivalente houding ten opzichte van de taal. Voor het opkomende nationalisme werd het Engels, paradoxaal genoeg, niet alleen een van de verwerpelijke koloniale symbolen, maar ook de meest geschikte taal om zich verstaanbaar te maken bij de overheersers. Dit verschijnsel heeft zich in alle koloniën voorgedaan: om met het Franse moederland te onderhandelen bedienden de Afrikaanse "pères de l'indépendance" zich van het Frans; Sukarno wist tijdens de onafhankelijkheidsstrijd de Nederlanders uitstekend in het Nederlands te woord te staan, en nog zeer recent in 1975 hebben de Surinaamse leiders de onderhandelingen gevoerd in het Nederlands. Enerzijds zijn de koloniale machthebbers, in de nadagen van het koloniale tijdvak, kennelijk nog machtig genoeg om de overheersten de keuze van een onderhandelingsinstrument op te dringen, maar anderzijds blijken de overheersten zich dan ook in het hanteren van dat instrument bekwaamd te hebben en kunnen zij hun onderhandelingspartners in dit opzicht op voet van gelijkheid ontmoeten.

Ook door Tanzania werd de strijd dus in het Engels gevoerd, maar in het land zelf werd de bevolking in het Swahili gemobiliseerd. ⁴⁸ In politiek opzicht werd Swahili erkend als symbool van de nationale eenheid, als stimulans voor de "nation building" of, in de woorden van de heer Hokororo, cultureel attaché van de ambassade van Tanzania te Parijs:

"We Tanzanians regard the adoption of Swahili as part and parcel of the decolonisation process" ⁴⁹

De keuze van Swahili als nationale taal was dus al met al niet erg verwonderlijk; het was een logische voortzetting van het beleid dat de Duitsers en de Engelsen reeds gevoerd hadden. Slechts de status is nieuw: de taal moet nu gaan fungeren zowel als verticaal communicatiemiddel in opwaartse en neerwaartse richting (burgeroverheid en vice versa) als in horizontale richting (op overheidsniveau en tussen de burgers onderling). Dat stelt zware eisen aan het land. Het besluit om Swahili tot nationale taal te maken was meer een "decision of intention" dan een "decision of fulfillment". ⁵⁰ Het was de erkenning dat Swahili ook gebruikt kan worden in situaties waarin vroeger alleen Engels de voertaal was. Dat stadium is echter nog niet bereikt. Sinds de onafhankelijkheid is de positie van het Swahili weliswaar versterkt, maar ook die van het Engels. Het Engels blijft het communicatiemiddel met de buitenwereld en wordt nog steeds gebruikt in de Hoge Raad, bij het hoger onderwijs en bij technische aangelegenheden. Het Tanzaniaanse staatsblad verschijnt sinds 1972 in het Swahili. Maar naar de betrokken Tanzaniaanse juristen mij verzekeren, levert de wetgeving in het Swahili nog zeer vele technologische problemen op. ⁵¹ Vele wetten en maatregelen zijn daarom nog in het Engels gesteld.

Vooraf op juridisch en politiek gebied zijn echter vele pogingen ondernomen om het Engels door Swahili te vervangen. Een kleine greep:

— Van kandidaten voor politieke functies wordt geëist dat zij Swahili spreken. ⁵²

– In 1963 startte de toenmalige minister van justitie Sheikh Amri Abedi een juridisch-woordenboekproject. Dit project beoogde twee gedeeltelijk onverenigbare doelstellingen. Het wilde een basisvocabulaire leveren dat de vertaling van de sterk Angelsaksisch georiënteerde wetgeving mogelijk zou maken. Dat brengt uiteraard immense problemen met zich mee. Voordat juristen het eens zijn over een definitie... Bovendien beschikt Swahili natuurlijk niet over voldoende geschikte woorden om de vele typische "common law" termen te kunnen dekken, die in het moderne recht een steeds grotere plaats zijn gaan innemen. In de tweede plaats zou dit woordenboek een bijdrage moeten leveren aan de popularisering van het recht. Maar zelfs in landen waar taal en rechtssysteem tot dezelfde cultuur behoren, zoals in Frankrijk, is dat een onmogelijke opgave: rechtstaal blijft een vaktaal.⁵³ Ik verwijs wat dat betreft overigens ook naar wat ik elders, in de paragraaf over West-Europa, heb gezegd over de weg naar het recht.

Er zijn inmiddels wel degelijk vertalingen van juridische teksten in Swahili geproduceerd, zoals het wetboek van strafrecht, de Local Courts Handbooks (*Baraza za Wenyeji*), de Standing Rules for the National Assembly (*Kanuni za Bunge la Taifa*, 1966).⁵⁴

Het universitaire *Institute of Kiswahili Research* dat reeds in 1925 werd opgericht, verricht op het gebied van de ontwikkeling van de taal baanbrekend werk, mede met behulp van de computer. Ook de *National Swahili Council*, een overheidsinstelling, is op dit terrein erg actief. Zo worden in de krant regelmatig lijstjes gepubliceerd met nieuwe bestuursrechtelijke termen in het Swahili.

De problemen die bij de swahilisering van Tanzania rijzen, zijn ondertussen legio. Laat ik de belangrijkste noemen.

Swahili is geen taal die is ingebed in een nationale cultuur. Waar Swahili als moedertaal voorkomt (aan de kust) is er een sterke relatie met de islam, terwijl andere delen van Tanzania veel minder sterk geïslamiseerd zijn.⁵⁵ Men probeert nu dit probleem te ondervangen door de sterke Arabische inslag van het Swahili (vooral het lexicon) wat terug te dringen en de taal meer te "bantoeïseren".⁵⁶

Voorts is er een tekort aan leraren, boeken en technische termen in Swahili, vooral op middelbaar en hoger niveau. Oplossing van dit probleem vergt vele financiële offers. Tanzania is echter een straatarm land, dat nog wel met meer primaire behoeften kampt dan die welke door het Swahili worden vervuld.

Swahili is nog duidelijk een taal in ontwikkeling, is nog niet voldoende ingeburgerd en lijdt in bepaalde kringen aan een "minderwaardigheidscomplex". Dat leidt dikwijls tot onzuiver taalgebruik. Whiteley⁵⁷ noemt onder meer "code switching" (stukken Swahili en Engels in één zin combineren), het gebruik van leenwoorden ook als er een goed equivalent in Swahili bestaat, een soms misplaatst gebruik van spreektaal en de neiging om letterlijk te vertalen. Er wordt overigens erkend dat een al te puristische instelling evenmin bevorderlijk is voor een levend en effectief taalgebruik.⁵⁸ Tanzania kampt eveneens met het probleem van immigranten. De grootste groep wordt gevormd door de Aziaten, die

vooral in de commerciële sector een belangrijke positie innemen. Ten tijde van de onafhankelijkheidsstrijd kende Radio-Tanzania bijvoorbeeld nog een speciale uitzending in het Gujarati. Deze werd, in het kader van het taalbeleid, al spoedig afgeschaft. Vele Aziaten hebben inmiddels de Tanzaniaanse nationaliteit aangenomen. In 1967 hadden 26 000 van hen het burgerschap aangevraagd en de Aga Khan raadde de anderen aan dit voorbeeld te volgen. Toch worden ze nog sterk als "vreemdelingen" beschouwd. De Aziaten lijken zelf weinig voor integratie te voelen en jaloezie om hun succes in de sectoren van handel en opleiding is ongetwijfeld ook een factor. Ook ten aanzien van de Aziaten en met name de genaturaliseerde Aziaten is het de bedoeling dat Swahili een integrerende rol speelt.⁵⁹

Deze onvolledige, maar reeds uitvoerige reeks problemen rond het Swahili in Tanzania⁶⁰ staat grootsere plannen met de taal echter niet in de weg. Er zijn zelfs stemmen opgegaan om Swahili te promoveren tot Oostafrikaanse taal. Het feit dat deze taal al in vele Oostafrikaanse staten wordt gesproken, is daar niet vreemd aan. In Kenia werd op 31 december 1971 het Engels, dat tot dan toe als officiële taal gold, vervangen door Swahili. In bepaalde streken van landen als Oeganda, Boeroendi, Roenda en Zaïre fungeert Swahili als lingua franca. Trouwens, de keuze van Swahili als officiële taal is indertijd ook beïnvloed door de verwachting dat Tanzania, Kenia en Oeganda een federatie zouden gaan vormen. Een verwachting die voorlopig een utopie is gebleken. Het Swahili wordt eveneens genoemd als een mogelijke panafrikaanse taal.⁶¹ Natuurlijk zal ook dat niet op korte termijn gerealiseerd kunnen worden. Het is echter een in cultureel en politiek opzicht belangwekkende gedachte, die zeker aandacht verdient.

5.2. Senegal

Laten we ons nu van Oost-Afrika naar de Westkust begeven en de taalsituatie in Senegal aan een onderzoek onderwerpen.

Het eerste artikel van de Senegalese grondwet luidt: "La langue officielle de la République du Sénégal est le français..." Het Frans is echter niet de taal die door de meerderheid van de bevolking wordt gesproken. De schattingen variëren van 15 tot 30%.⁶²

Morrison verdeelt de Senegalese talen in twee groepen:

1. Westatlantische talen: Wolof, Serère-Sine, Serère-Non, Diola, Fulani (of: Peul), Mandingue, Mancagne, Balanté, Bassari.
2. Mandé-talen: Malinké, Bambara, Sarakolé/Soninké.

Van deze talen is Wolof voor Senegal de belangrijkste: ongeveer een derde spreekt Wolof als eerste taal en een derde als tweede taal. Cornevin schat het percentage dat Wolof spreekt zelfs op 75.⁶³ *Senegal Landendocumentatie* zegt kortweg: "Het Wolof wordt algemeen begrepen".⁶⁴

In de eerste jaren van de onafhankelijkheid was in Senegal geen duidelijk taalbeleid te onderkennen. Frans was de enige taal die officiële status kreeg. Dat is in

het geheel niet verwonderlijk. Ook hier is de postkoloniale taalsituatie in eerste instantie terug te voeren tot de politiek van de kolonisator. De opvattingen van de Fransen waren echter, zoals gezegd, anders dan die van de Engelsen. Deze Franse politiek was geïnspireerd door de revolutionaire ideeën van de gelijkheid der mensen en werd, al klinkt dat tegenstrijdig, nog versterkt door het superioriteitsgevoel dat de Europeanen in het algemeen en de Fransen in het bijzonder hadden ten aanzien van hun eigen beschaving. Het gelijkheidsbeginsel leidde ertoe dat de Franse wetten en regels direct toepasselijk waren op de koloniale onderdanen. De overtuiging toch maar met onbeschaafden te maken te hebben, maakte het voor de Fransen vanzelfsprekend dat de Franse levenswijze en cultuur naar Afrika overgeplant moesten worden: de inheemse bevolking moest geassimileerd worden.⁶⁵

Senegal is van de Franse koloniën het meest onderworpen geweest aan deze assimilatiepolitiek. Het was het enige land in Afrika met een lyceum, waar een inheemse, Frans-georiënteerde elite werd gekweekt. Het is juist deze elite, die in de periode na de Tweede Wereldoorlog tot 1960 een belangrijke rol heeft gespeeld bij het onafhankelijkheidsstreven van het land en die, toen Senegal eenmaal onafhankelijk was, daar de plaatsen aan de top bezette.

Deze gerichtheid op Frankrijk is bij de president van Senegal, Leopold Sedar Senghor, in versterkte mate aanwezig. Zijn culturele en politieke vorming vond geheel in Frankrijk plaats, waar hij van zijn tweeëntwintigste tot zijn vijftigste vrijwel onafgebroken verbleef. Naast staatsman is hij bovendien een erkend, Franstalig dichter. Ten slotte is hij getrouwd met een Française en bezit hij nog steeds een landgoed in Frankrijk. Hij wordt dan ook weleens ironisch Fransers dan de Fransen genoemd. Naast deze redenen van historische en persoonlijke aard, heeft ook het feit dat Senegal als ontwikkelingsland sterk afhankelijk is van technische, economische en financiële hulp van Frankrijk een belangrijke rol gespeeld.

Desondanks heeft het Frans de inheemse talen niet verdrongen, volgens Whiteley tot verrassing van vele Fransen, die uit een werk van F. Wioland moesten vernemen dat het Frans weliswaar de officiële taal van Senegal was, maar dat het slechts door een kleine minderheid als communicatiemiddel werd gebruikt, terwijl het Wolof, zonder officiële status, door meer dan driekwart van de bevolking werd gesproken.⁶⁶ Tot 1971 had geen van de genoemde inheemse talen dus een erkende status. Diagne illustreert op treffende wijze wat dat voor gevolgen in het dagelijks leven kan hebben⁶⁷: Een eenvoudige plattelandsvrouw die in Dakar van het openbaar vervoer gebruik wil maken, is voor de informatie over de busdiensten afhankelijk van een medepassagier die het Frans machtig is of die de regelingen uit het hoofd kent: alle aankondigingen zijn in het Frans gesteld. Vul in de plaats van "busdiensten" een willekeurige andere overheidsinstantie in (administratie, wetgeving, rechtbanken), en het is duidelijk dat rond de 70% van de bevolking niet zelfstandig kennis kan nemen van informatie die toch in de eerste plaats voor die bevolking bedoeld is.

Natuurlijk moeten we deze taalkloof niet dramatiseren. In Senegal en in het algemeen in grote delen van Afrika kan mondelinge informatie-overdracht snel en effectief zijn om een aantal redenen die direct uit de cultuur en de sociale structuur voortvloeien. Stedelijke samenlevingsvormen hebben een lange geschiedenis in Afrika en gaan er, net als elders in de wereld, gepaard met een grote mate van etnische heterogeniteit, economische specialisatie, vluchtigheid en onpersoonlijkheid van contacten, en overheersen van formeel georganiseerde vrijwillige associaties. Evenals elders in de wereld wordt ook het Afrikaanse leven, vooral in de steden, meer en meer beheerst door verzakelijking van menselijke relaties en bureaucratisering van overheidsinstellingen en andere dienstverlenende instellingen (school, ziekenhuis, rechterlijke macht enz.). De spontane, mondelinge communicatie tussen vreemden is in Afrika echter nog steeds zeer levendig. Doordat de moderne, kapitalistische en bureaucratische structuren van de stad de meeste mensen maar een beperkte en twijfelachtige geborgenheid bieden, blijft oriëntatie op andere, oudere samenlevingsvormen relevant. Zelfs binnen een stad oriënteren mensen zich op bindingen georganiseerd rond verwantschap, etnische afkomst, herkomst uit dezelfde streek of religie. Het is heel normaal om het woord te richten tot een vreemde, die op basis van een dergelijke, soms vage en min of meer kunstmatig opgeroepen gemeenschappelijke identiteit, beschouwd kan worden als een fictieve verwant. Het resultaat is een zeer rijke openbare verbale cultuur, waarin samen praten, samen schertsen, een vanzelfsprekendheid is en dikwijls dient als aanzet voor de ontwikkeling van meer permanente en produktieve sociale relaties. In dit kader kan ook informatie-overdracht plaatsvinden over aspecten van de moderne maatschappij die op andere wijze ontoegankelijk zijn.

Maar hoe wezenlijk ook als aspect van de zich ontwikkelende moderne Afrikaanse samenleving, deze vormen van mondelinge communicatie zijn toch evenmin in staat om de bestaande communicatiekloof volledig en blijvend te overbruggen. Een voor de hand liggende deeloplossing is het bevorderen van de inheemse talen, naast het Frans.

De Senegalese overheid ziet op dit punt niet geheel werkeloos toe en tracht de communicatiekloof op verschillende manieren te dichten. De nadruk ligt echter op het bevorderen van de kennis van het Frans. De radio is daarbij het belangrijkste middel. "Radio-Sénégal", die uitzendingen in het Frans verzorgt, geeft politieke en voor het dagelijks leven praktische voorlichting, zendt Franse lessen uit en ontwikkelt culturele programma's. Op diverse plaatsen zijn collectieve luisterposten gevestigd om ook degenen die geen toestel bezitten de kans te geven van de uitzendingen te profiteren. Vanuit Rufisque, St.-Louis, Kaolack, Tambacounda en Ziguinchor vinden echter uitzendingen in een aantal inheemse talen plaats.⁶⁸

Een ander overheidsinitiatief heeft geresulteerd in een decreet van 1971 dat zes inheemse talen tot nationale taal promoveerde: Wolof, Serère, Peul, Mandingue, Diola en Soninké.⁶⁹

Dat de Senegalese regering de taak om de nationale talen te stimuleren serieus neemt, blijkt uit de memorie van toelichting bij een wet van 10 april 1977. Ter illustratie een van de overwegingen uit deze memorie en het eerste artikel van de desbetreffende wet:

"A l'heure où une littérature et une presse écrite en langue nationale prennent leur essor dans notre pays pour la première fois d'une manière significative, il est impossible pour les pouvoirs publics de tolérer que s'instaurent dans ce domaine si sensible de la langue, l'anarchie et la confusion et que l'on assiste à l'éclosion et à la profusion de systèmes 'sauvages' de transcription des langues nationales ne relevant que de l'individualisme de leurs auteurs et de l'improvisation."

Eerste artikel:

"Toute publication, périodique ou non, tout ouvrage, tout écrit destiné à être diffusé dans le public et rédigé en langue nationale devra faire l'objet d'un avis favorable, préalable à sa diffusion, d'une commission instituée auprès du ministre chargé de l'Education nationale. Le contrôle de cette commission ne pourra strictement porter que sur la conformité de la publication ou de l'ouvrage examiné à la réglementation en matière de transcription des langues nationales. En aucun cas, il ne pourra porter sur la nature et le fond du texte en cause"

De Senegalese staat geeft dus toe dat er naast het Frans andere talen gebruikt worden en dat de betekenis daarvan niet meer kan worden ontweinsd. Maar de staat gaat een stap verder en probeert, via de reglementering van de spelling van die inheemse talen, een greep te krijgen op hun gebruik en op de inhoud van datgene wat in die talen wordt gepubliceerd. Aldus heeft men een stok achter de deur om op te treden zowel tegen regionalistische tendensen zoals die zich in een inheemse taal kunnen uitdrukken, als tegen politieke groeperingen op nationaal niveau, die door het gebruik van woorden uit inheemse talen een ruimere mate van Senegalese identiteit en authenticiteit voorstaan dan de sterk Frans-georiënteerde en in allerlei neokolonialistische afhankelijkheidsrelaties gevangen Senegalese overheid. Dat dit niet slechts de theoretische implicaties van de wet van 10 april 1977 zijn maar een daadwerkelijk aspect van de hedendaagse Senegalese taalpolitiek vormt, blijkt uit de conflicten rond de oppositiebladen *And Soppi* en *Siggi* (die gedwongen werden hun naam te veranderen in respectievelijk *Andè Sopi* en *Sigi*; in het laatste geval koos de redactie voor de uitdagende nieuwe naam *Taxaw*) en rond de film *Ceddo* van de bekende, dissidente socialistische auteur en filmer Sembène Ousmane. De film mocht tot op heden niet uitgebracht worden in Senegal omdat Sembène Ousmane weigert de titel in overeenstemming te brengen met de spellingsdecreten van de overheid (volgens welke de titel als *Cedo* geschreven zou moeten worden). Taalpurisme dient zo als een voorwendsel dat de staat gebruikt om dissidente elementen hetzij in het gareel te dwingen, hetzij van het nationale informatieproces uit te sluiten.⁷⁰

Het Frans blijft echter de officiële taal. In *Afrique Industrie*⁷¹ wordt in een interview met H. Valentin de volgende interessante vraag gesteld:

"Sur le plan culturel, le Sénégal est connu pour son attachement à la Négritude, mais aussi à la Francophonie. N'y a-t-il pas contradiction entre les deux?" Zoals men kan verwachten luidt het ant-

woord "Absolument pas" Het gebruik van het Frans wordt gezien als een noodzaak in de snel veranderende zwarte wereld

Valentin antwoordt hierop:

"Ainsi avons-nous fait de l'utilisation de la langue française un principe de communication et de développement, tout en assurant la promotion des langues nationales qui commenceront à être enseignées dès l'an prochain dans le primaire"

en ten slotte:

"Loin de se contrarier, Négritude et Francophonie se complètent. La langue française n'est plus uniquement celle de l'hexagone et n'est plus un moyen de domination coloniale. Elle est au service du développement, de la liberté et des peuples qui en font usage"

Het is vooral bij de laatste opmerking dat ik een vraagteken wil zetten. Zolang "het volk" dat zich van het Frans bedient zich beperkt tot een elitegroep, die regering, administratie, parlement en rechterlijke macht bemant en die in het Frans gestelde stukken die hiervan uitgaan door de meerderheid van de bevolking waarvoor ze toch bestemd zijn, niet zonder tussenkomst van tolken of vertalers worden begrepen, zie ik niet in dat het gebruik van de Franse taal de vrijheid van die meerderheid van de bevolking dient.

Het is opvallend dat in de literatuur over Senegal voor zover mij bekend de relatie tussen taal en recht niet behandeld wordt. Er wordt volstaan met het geven van cijfers: zoveel procent van de bevolking spreekt die en die taal. Zo wijden J.-C. Gautron en M. Rougevin-Baville in hun boek *Droit public du Sénégal* 54 bladzijden aan de rechterlijke macht in Senegal.⁷² Er staat slechts één opmerking over taal in: de juryleden in het strafproces moeten Frans kunnen lezen en schrijven. Verder wordt er met geen woord over gerept dat de meeste justiciabelen wanneer zij met de rechter in aanraking komen, in de positie verkeren van een buitenlander in eigen land! De voertaal in de rechtbanken is Frans, de pleidooien worden in het Frans gehouden, de rechters spreken Frans, de juryleden dienen Frans te beheersen, de processtukken zijn in het Frans gesteld, de uitspraak is in het Frans en de organisatie en werkwijze van de rechterlijke macht zijn sterk op Franse leest geschoeid, met uitzondering van de gewoonterechtspraak voor de lagere rechtbank, die echter steeds verder wordt teruggedrongen. Het is dan ook verwonderlijk dat de auteurs van genoemd boek bij de bespreking van het weinige gebruik dat er gemaakt wordt van de Senegalese administratieve rechtspraak, wijzen op vele, overigens plausibele oorzaken – van de verlegenheid van de justiciabele tot de hypothese dat vele geschillen in der minne geschikt worden – maar dat zij een voor de hand liggende reden als de taalbarrière niet noemen.

Ofwel de taalbarrière is een academisch probleem: de eerder genoemde sociale structuren zorgen ervoor dat de Senegalese burger de weg naar het recht toch wel vindt. Ofwel de gewone Senegalese burger heeft vergeleken met zijn, zeg Franse of Nederlandse tegenhanger, die zelf al een barrière heeft te overwinnen, wel degelijk een extra handicap, "l'écran linguistique", zoals Diagne dat zo tref-

hend noemt. Tegen de achtergrond van mijn betoog in dit artikel lijkt deze laatste interpretatie heel wat meer plausibel.⁷³

6. CONCLUSIES EN VRAAGPUNTEN

Aan de relatie tussen staat en taal zitten blijkbaar heel wat problemen vast. We hebben bovendien gezien dat er op dit gebied weinig specifieke wetgeving bestaat: taalwetgeving is zelden een trefwoord in systematische catalogi of juridische handboeken.

Een onderzoek op dit gebied noodzaakt dus tot een systematisch en consequent doornemen van alle wetten en reglementen waarin taal een rol zou kunnen spelen. Dan beschikt men over de formele gegevens. Voor een onderzoek naar de materiële garanties die een staat op het stuk van participatiemogelijkheden en individuele rechtsbescherming aan zijn onderdanen biedt, moet men bovendien de politicologische implicaties van het gebied bestuderen. Dat onderzoek zou zich over een groot aantal landen moeten uitstrekken. Dat is, daarvoor heb ik in de inleiding reeds gewaarschuwd, *in casu* niet gebeurd. Toch kan men op grond van de fragmentarische en enigszins oppervlakkige terreinverkenning die ik hier heb ondernomen, wel enkele conclusies en vraagpunten formuleren ten aanzien van de positie van de taal in Afrikaanse staten.

6.1. Taalbeleid

Gezien de stroomversnelling waarin de ontwikkelingen zich bevinden, is het noodzaak tot een actief taalbeleid te komen, een beleid dat thans in vele landen inderdaad op gang is gekomen. Er zal daarbij zowel op continentaal als op nationaal niveau een keuze gedaan moeten worden, die echter gedeeltelijk kan samenvallen. De volgende mogelijkheden doen zich voor:

6.1.1. Taalbeleid op continentaal niveau

Hoewel het in dit stadium wellicht utopisch is ons te bezinnen op de mogelijkheden voor een taalbeleid dat het gehele Afrikaanse continent omvat, lijkt het toch nuttig dit punt hier expliciet aan de orde te stellen. Ten behoeve van het diplomatieke en culturele verkeer en het handelsverkeer tussen de Afrikaanse staten onderling dienen er een of meer talen gekozen te worden. Dat kunnen een of meer Afrikaanse talen zijn of een of meer vreemde talen zoals Frans en Engels. Het belangrijkste argument dat tegen de eerste mogelijkheid wordt aangevoerd, is dat Afrika zich daarmee in een internationaal politiek en cultureel isolement zou plaatsen. Engels en Frans zijn de historisch gegroeide verkeerstalen die in de diplomatie en de internationale organisaties gebruikt worden.⁷⁴

Dit bezwaar is mijns inziens op twee manieren te weerleggen. Het is slechts een relatief kleine groep die op internationaal gebied actief is. Zij kunnen voor het intra-Afrikaanse verkeer de gemeenschappelijke Afrikaanse taal leren, en voor het

intercontinentale verkeer een van de wereldtalen. Het is tenslotte gebruikelijk dat diplomaten en dergelijken meer dan een taal beheersen.

Een tweede manier is op intercontinentaal niveau gebruik te maken van tolken. Wanneer het om zo'n groot taalgebied gaat, is het zinvol gespecialiseerde tolken op te leiden. Zij bestaan toch ook voor Russisch, Chinees en andere talen.

Een andere vraag is of een dergelijke inter-Afrikaanse taal te vinden is. Het Swahili heeft zich, zoals we weten, reeds kandidaat gesteld en ook het Wolof behoort, als we Cheikh Anta Diop mogen geloven, tot de serieuze kandidaten.⁷⁵ Dat de bestaande problemen echter op korte termijn opgelost kunnen worden is niet waarschijnlijk. Mogelijkheden zijn er mijns inziens wel degelijk en zijn het waard overwogen te worden.

6.1.2. Taalbeleid op nationaal niveau

Er zijn sterke juridische, economische en politieke motieven die pleiten voor zo weinig mogelijk talen per land. Het zal in vele gevallen, en met name in Afrika, niet altijd mogelijk zijn meertaligheid te voorkomen. Dat is mede te wijten aan het feit dat de redenen waarom men een bepaalde taal kiest voor een bepaald gebied (politiek, onderwijs, cultuur) niet in alle gevallen van hetzelfde niveau, soms zelfs tegenstrijdig zijn. Zo kan het wenselijk en zelfs noodzakelijk zijn om voor het administratieve verkeer een andere taal te kiezen dan voor de culturele ontwikkeling van een land. En ook binnen één bepaald systeem, bijvoorbeeld het rechtssysteem zal men niet altijd één enkele taal kunnen kiezen, in het bijzonder daar waar gewoonte-rechtbanken en gerecipieerde moderne rechtbanken naast elkaar bestaan.⁷⁶ De staten kunnen kiezen uit de volgende oplossingen:

a. *De ex-koloniale taal blijft officiële taal*; eventueel krijgen een of meer inheemse talen de status van nationale taal. Dat is de huidige situatie in vele Afrikaanse landen. Gonidec merkt dan ook ironisch op:

"Les arguments ne manquent pas pour conserver à la langue du colonisateur sa primauté."⁷⁷

Het argument dat een land zich bij een andere keuze in een isolement zou plaatsen wordt hier veelvuldig gehanteerd.⁷⁸ De keuze van Engels of Frans zou de toegankelijkheid van de technologie bevorderen. Overtuigend is dat argument mijns inziens niet wanneer men kijkt naar andere landen waar geen wereldtaal gesproken wordt (Nederland, Scandinavische landen). Deze landen spreken op internationaal niveau toch echt wel een woordje mee. Men zou kunnen tegenwerpen dat dit rijke landen zijn, die de relatief hoge lasten verbonden aan een klein taalgebied (bijvoorbeeld lage oplagecijfers van allerlei publikaties, niet kunnen profiteren van onderwijsmateriaal etcetera dat elders is gepubliceerd) veel gemakkelijker kunnen dragen dan enig Afrikaans land. Ook hebben Nederland en Zweden al vele eeuwen de tijd gehad hun eigen nationale cultuur op te bouwen in literair, wetenschappelijk en technologisch opzicht. In Afrika daaren-

tegen moet een dergelijke inspanning in geforceerd tempo plaatsvinden, binnen een context bovendien van Noordatlantisch cultuurimperialisme. Evenwel, het voorbeeld van Tanzania laat zien dat ook voor een Afrikaans land de mogelijkheden er wel degelijk zijn, mits aan een aantal basisvoorwaarden voldaan is: de ontwikkeling van een expliciete cultuurpolitiek; gebaseerd op sterke politiek-ideologische mobilisatie van de massa; onder drastisch overheidsingrijpen; bij relatieve afwezigheid van externe, neokolonialistische belangen. Deze voorwaarden zijn buiten Tanzania maar in weinig Afrikaanse landen vervuld, zodat men zich moet afvragen of wellicht andere omstandigheden toch tot een vergelijkbaar resultaat kunnen leiden.

Een ander veel gehoord argument is dat de vreemde taal de zo dringend gewenste politieke en sociale eenheid in de Afrikaanse landen kan bevorderen, met andere woorden, het risico van "tribalisme" zou daardoor afnemen. Zolang echter, zoals nu het geval is, grote delen van de bevolking deze "eenheidstaal" niet spreken en de uitzichten op reële verbetering niet erg hoopgevend zijn, is het onwaarschijnlijk dat een dergelijke taal een serieuze bijdrage kan leveren aan de eenwording van een land.

b. Eén taal (de lingua franca) of meer inheemse talen worden officiële taal op alle gebieden. Gonidec heeft de belangrijkste argumenten die daartegen aangevoerd worden kort op een rijtje gezet: er zijn er te veel, ze zijn niet geschreven, ze zijn niet rijk genoeg op technisch en wetenschappelijk gebied, ze zijn niet internationaal.⁷⁹

Er zijn echter even zovele argumenten vóór aan te voeren, waarvan ik er enkele in willekeurige volgorde wil noemen. Het hebben van een eigen, Afrikaanse taal is noodzakelijk voor de nationale waardigheid en voor het behoud van de nationale culturele identiteit. Voorts zijn taal en cultuur niet te scheiden; creatief denken wordt bevorderd in de moedertaal. Het leren lezen en schrijven zal in de moedertaal of in een verwante taal sneller en effectiever plaatsvinden. De sociale mobiliteit wordt groter. De promotiekansen worden voor iedereen objectief gezien gelijk. De kloof tussen massa en elite, Afrikaanse en Europese bevolking, traditionele en moderne samenleving, platteland en stad, school en thuis, wordt verkleind. Ten slotte is het een feit dat vele Afrikaanse talen thans *wel* geschreven zijn, tot en met teksten voor het middelbaar en hoger onderwijs.⁸⁰

Samenvattend kan men stellen dat de keuze van een of meer inheemse talen kan bevorderen dat op den duur de gehele actieve bevolking toegang heeft tot de moderne technische en wetenschappelijke cultuur en tot het politieke, administratieve en juridische apparaat. De keuze van een Afrikaanse taal tot officiële taal betekent natuurlijk geenszins dat de geïmporteerde talen moeten verdwijnen. Zij moeten alleen op een ander niveau komen. Het voorbeeld van Tanzania heeft laten zien dat een dergelijk beleid ook in de praktijk mogelijk is, maar dat men op korte termijn geen al te spectaculaire resultaten mag verwachten.

6.2. Specifiek juridische implicaties

Hoe het besluit een bepaald taalbeleid te voeren ook uitvalt, in het voordeel van de inheemse of van de geïmporteerde taal, de overheid dient altijd in beleid en wetgeving rekening te houden met taalverschillen onder meer met het oog op de beide juridische aspecten die hierboven aan de orde zijn gekomen: participatie en rechtsbescherming.

Kunnen de genoemde Westeuropese voorbeelden als inspiratiebron dienen? Formeel bieden de Afrikaanse grondwetten dezelfde garanties met betrekking tot de uitoefening van de fundamentele vrijheden als de westerse grondwetten. Men vindt er ofwel verwijzingen naar de verschillende verklaringen betreffende de mensenrechten, ofwel in preambule of in grondwet zelf uitgebreide lijsten met de diverse grondrechten, ofwel een combinatie.⁸¹ Voor de feitelijke uitoefening van deze rechten is, zoals eerder betoogd, een goede communicatiestructuur noodzakelijk. Op dat gebied valt te denken aan wetgeving inzake openbaarheid van overheidsbeleid (popularisering in woord en geschrift, vertalingen in de belangrijkste inheemse talen, in elk geval wanneer bepaalde problemen bepaalde bevolkingsgroepen en/of taalgroepen aangaan) massamedia-beleid, cultuur- en onderwijsbeleid. Vele concrete voorbeelden zijn in dit verband in Europa niet te vinden.

Voor het verschijnen van meertalige landen is misschien de Belgische constitutionele regeling een voorbeeld. Sinds 1970 vertoont de Belgische grondwet federaliserende tendensen. Volgens Awolowo⁸² moet elk twee- of meertalig land een federale structuur hebben en zal elk experiment met een "unitary" constitutie gedoemd zijn te falen. Dit lijkt mij echter te absoluut gesteld en zeker in Afrika in strijd met het eenheidsstreven van de verschillende staten. Bovendien is het mijns inziens een voorwaarde dat de verschillende taalgroepen elkaar, zoals in België, enigszins in evenwicht houden. De federaliserende tendensen in België blijken trouwens ook niet zonder problemen en gevaren. Voorts speelt ook het aantal talen een rol. In een land als Zambia, waar naast elkaar een zeventigtal talen bestaat, en waar de zeven erkende talen (naast het Engels) geen van alle een duidelijk numeriek overwicht hebben op nationaal niveau, kan van een federale oplossing geen heil verwacht worden.⁸³

Het voorbeeld van een grondwettelijke bepaling ter voorkoming van discriminatie op grond van taalverschillen is wellicht het navolgen waard. Een wettelijke, eventueel grondwettelijke erkenning van een aantal nationale talen is eveneens het overwegen waard, al dient op dat gebied nader onderzoek verricht te worden.

Volgens de Belgische taalwetgeving voor gerechtszaken kan iedere burger aanspraak maken ofwel op berechting in de eigen taal ofwel op vertaling van de processtukken. In de meertalige landen van Afrika lijkt een dergelijke wettelijke voorziening onontbeerlijk.

Ten slotte rijst de vraag of er ook voor minderheidsgroepen speciale regelingen

getroffen moeten worden, zoals in Nederland gebeurd is ten aanzien van de Friezen.

Het recht om een zaak die dikwijls diep in de persoon ingrijpende gevolgen kan hebben, te kunnen verdedigen in de eigen taal, lijkt een onmisbaar element voor een goede rechtsbedeling. Dit is echter niet zonder praktische problemen: men kan van de leden van de rechterlijke macht tenslotte niet verlangen dat zij alle minderheidstalen beheersen. Tolken en vertalers zouden ook hier eventueel uitkomst kunnen bieden.

Wil men op het gebied van beleid en wetgeving inzake taal echter concrete voorstellen kunnen formuleren, dan is een verdergaand rechtsvergelijkend en politologisch onderzoek noodzakelijk.

6.3. Slotopmerking

Het feit dat de Afrikaanse samenleving in sterke ontwikkeling verkeert, noopt de overheid tot een uitermate soepel taalbeleid, dat voortdurend aan de zich wijzigende situatie aangepast moet kunnen worden. Daarbij moeten niet alleen motieven van nationale aard een rol spelen. Deze moeten worden afgewogen tegen de belangen van de individuele burger of zoals Spencer stelt:

"Each planning for linguistic change should respect the ideal of linguistic freedom for the individual, and should contain a built-in element of toleration."⁸⁴

Noten

1. Eerdere versies van dit artikel werden gepresenteerd op het congres over "La vie du droit en Afrique subsaharienne", Centre d'Etudes Juridiques Comparatives, Université de Paris I, in 1977, en op de Afrika-werkgroep, Afrika Studiecentrum, Leiden, 1978. Ik betuig hierbij mijn dank aan de deelnemers aan de discussies bij deze beide gelegenheden; aan Wim van Binsbergen voor aanvullend commentaar en voor zijn daadwerkelijke medewerking aan de bewerking van de oorspronkelijke versie; en aan Adrienne van Wijngaarden voor het uittikken van het definitieve manuscript. Het artikel is ook gepubliceerd in *AVRUG-Bulletin*, 7, 2, juni 1980.
2. In april 1978 werden de hoofdzaken uit dit artikel uiteengezet voor de TW-sectie van het NGV, in het Instituut voor Ontwikkelingssamenwerking in Cadier en Keer, Limburg.
3. Koch, B.: *Das Recht auf Muttersprache*, Marburg, Inaugural Dissertation, 1961.
4. Ter voorbereiding van mijn proefschrift handelend over het politiek-staatsrechtelijke stelsel van het hedendaagse Senegal, verrichtte ik onderzoek in dat land in de periode november 1978 - april 1979. Cf. Hesseling, G.: *Senegal, staatsrechtelijke verkenningen*, academisch proefschrift, Universiteit van Amsterdam (in voorbereiding); en Senegal. Een Afrikaans ontwikkelingsland met een uniek politiek stelsel in *Intermediair*, (14, 9) 3 maart 1978.
5. Belinfante, A.D.: *Beginselen van Nederlands Staatsrecht*, Alphen aan den Rijn, Samson, 1966, p. 1.
6. Winkler Prins *Encyclopedie*, Amsterdam, Elsevier, 1975, p. 575.
7. Hamon, L.: Formes et perspectives de la démocratie en Afrique, in *Civilisations* 11 (1961), pp. 245-261.
8. Laat ik hiervan een voorbeeld geven. Iedereen wordt geacht de wet te kennen. Theoretisch is het inderdaad mogelijk dat iedereen kennis neemt van de nationale wetgeving. Wetten treden immers pas in werking nadat zij in het *Staatsblad* gepubliceerd zijn. Dat is een algemeen aanvaard beginsel. In Nederland, een eentalig land waar bovendien (vrijwel) iedereen kan lezen en schrijven, is dus met de publikatie in het *Staatsblad* aan het formele vereiste voldaan. Toch is hier sprake van een fictie: het staatsblad wordt slechts door een relatief zeer kleine groep mensen gelezen en de publikatie heeft feitelijk slechts ten doel een datum voor inwerkingtreding vast te leggen. Toch kan in een land als

Nederland deze fictie gehanteerd worden omdat de massamedia de leestaak van de burgers overnemen. Op radio en televisie en in de geschreven pers wordt aandacht besteed aan de voorbereiding, de totstandkoming en de inwerkingtreding van de wetgeving zodat de burgers daar in ge vulgariseerde vorm kennis van kunnen nemen.

8. Armstrong, R.G.: *Vernacular Languages and Cultures in Modern Africa*, in Spencer, J., ed. *Language in Africa*, Cambridge, 1963, pp. 65. Cambridge University Press.
9. Morrison, D.G.; R.C. Mitchell; J.N. Paden; H.M. Stevenson: *Black Africa A Comparative Handbook*, New York, The Free Press 1972.
10. Morrison 1972, p. 18. Een bruikbaarere definitie levert Kashoki: "Het is (...) gebruikelijk dat wij, naast de mensen die een bepaalde taal als hun moedertaal spreken, een aantal mensen vinden die die taal niet als eerste taal spreken. Als dit zich voordoet, en vooral als een aanzienlijk aantal niet-"native speakers" in een land een bepaalde taal op grote schaal leren en gebruiken, zeggen we dat die taal een *lingua franca* is geworden". Vgl. Kashoki, M.E.: *The Language Situation in Zambia*, in: Ohannessian, S., & Kashoki, M.E., ed.: *Language in Zambia*, London, International African Institute, 1978, p. 9-46; het citaat is op p. 31. Vgl. ook: Heine, B.: *Status and Use of African Lingua Francas*, München/London, Weltforum Verlag, 1970.
11. Cf. Heine, B.: *Sprache, Gesellschaft und Kommunikation in Afrika*, München/London, Weltforum Verlag, 1979, p. 38f.
12. Alexandre, P.: Some Linguistic Problems of Nation-Building in Negro-Africa, in Fishman, J.A. (ed): *Language Problems of Developing Nations*, New York John Wiley 1968, p. 120.
13. Diagne, P.: Langues africaines, développement économique et culturelle nationale, in *Présence Africaine*, numéro spécial 1971, p. 383.
14. UNESCO: *L'emploi des langues vernaculaires dans l'enseignement* 1953.
15. Diagne, 1971, p. 389.
16. Diagne, 1971, p. 383.
17. Vgl. Alexandre, P.: *An Introduction to Languages and Language in Africa*, London etc. Heinemann, 1972, p. 109f; *N.R.C.-Handelsblad*, 28 januari 1977, artikel van Adriaan van Dis.
18. Kombo, S.-M., Tanzania, in: Sow, A.I., (red.), *Langues et politiques en Afrique noire: l'expérience de l'UNESCO*, Paris, Nubia/UNESCO 1977, p. 340-5.
19. Wauthier, C.: *L'Afrique des Africains. Inventaire de la négritude*, Paris, Ed. du Seuil, 1977, p. 24.
20. Diagne, 1971, p. 385.
21. Diagne, 1971, p. 388. Het hier geschetste beeld wordt bevestigd door bijvoorbeeld: Abdulaziz, M.H., Tanzania National Language Policy and the Rise of Swahili Political Culture, in: Cliffe, L., & Saul, J.S.: *Socialism in Tanzania*, Dar es Salaam, East African Publishing House, 1972, p. 155-64; en door Kombo 1977, o.c.
22. Cauwelaert, E. van: *Taalvrijheid?! Een kritische motivering van de taalwetgeving*, Antwerpen; Uitg. De Nederlandsche Boekhandel, 1971, p. 188.
23. Artikel 118 van de Zwitserse federale grondwet vermeldt dat er vier nationale en drie officiële talen erkend worden en Finland schrijft slechts de gelijkheid van de twee nationale talen voor. Deze opsomming van bepalingen met betrekking tot taal in Europese grondwetten is niet volledig.
24. Burdeau, G.: *Les libertés publiques*, Paris, L.G.D.J. 1961, p. 206 e.v.; Boukema, P.J.: *Enkele aspecten van de vrijheid van meningsuiting in de Duitse Bondsrepubliek en in Nederland*, Amsterdam Polak & van Gennep 1966, p. 48 e.v.
25. *Nota over het massamedia-beleid*, Staatsdrukkerij-, en uitgeverij Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, 18 maart 1975; Schuijt, G.A.I.: *Persconcentratie en vrijheid van drukpers*, in *De journalist*, februari 1977.
26. Schuyt, K.; K. Groenendijk; B. Sloot: *De weg naar het recht*, Deventer, Kluwer 1976; *Legal Aid and World Poverty - Africa and Latin America*, Committee on Legal Services to the Poor in Developing Countries, New York, 1974.
27. Persoonlijke mededelingen.
28. *Staatsblad* 1961, 207.
29. Wet op het Nederlanderschap en het ingezetenschap, *Staatsblad* 1892, 268, art. 3 e.v.
30. *Wetboek van Strafvordering* artt. 191 en 306.
31. Vonhögen, H.P.: *Vreemdeling en strafrecht*, Deventer, Kluwer 1976, p. 13.
32. Hof 's-Hertogenbosch, 2-2-1972, NJ 1972, 263.
33. Winkler Prins *Encyclopedie*, Amsterdam, Elsevier 1975, p. 265.

34. Wet van 11 mei 1956, *Staatsblad* 1965, 242.
35. Lerebours-Pigeonnière, P. et Y. Loussouarn: *Droit international privé*, Paris, Dalloz 1970, p. 183.
36. De gegevens betreffende de taalstrijd in Frankrijk zijn grotendeels ontleend aan: Verbeke, L.: *Vlaanderen in Frankrijk*, Antwerpen, Standaard Uitgeverij 1970.
37. Verbeke, L. 1970, p. 47. Het citaat is van Jan Verroken uit een artikelenreeks getiteld "Erkent Frankrijk de rechten van de mens", *De Standaard*, 21 en 24 oktober 1963.
38. Een grondig onderzoek daarnaar heeft *in casu* nog niet plaatsgevonden.
39. Étiemble: *Parlez-vous français*, Paris 1964; le Décret no. 72-19 relatif à l'enrichissement du vocabulaire (décret du 7 janvier 1972); la loi no. 75-1349 relative à l'emploi de la langue française (loi du 31 décembre 1975).
40. Zie voor de Belgische taalstrijd: Cauwelaert, E. van: *Taalvrijheid*, Antwerpen, Uitg. De Nederlandsche Boekhandel, 1971.
41. *Winkler Prins Encyclopedie*, Amsterdam, Elsevier 1975, p. 100.
42. Cour de cassation belge, 1e 22 mai 1873, pas. I.179.
43. Onder meer op de volgende gebieden: Leger (1938), Raad van State (1946), Onderwijs (1963), Administratie (1932, 1963), Wetgeving (1961).
44. Loi du 15 juin 1935 concernant l'emploi des langues en matière judiciaire, *Monit.* 22 juin 1935.
45. Harries, L.: Swahili in Modern East Africa in Fishman, J.: *Language problems* 1968, p. 415. Voor overzichten van de oorsprong, geschiedenis, verspreiding en taalpolitiek van het Swahili, vergelijk voorts Heine, 1970, o.c.; Heine, 1979, o.c., p. 78-96; Abdulaziz, 1972, o.c., Kombo, 1977, o.c.; Mair, L., *The New Africa*, London, C.A. Watts & Co., 1967, p. 8 en *passim*.
46. Harries, L. 1968, p. 417.
47. Whiteley, W.H.: Ideal and Reality in National Language Policy in Fishman 1968, p. 327.
48. Vgl. Abdulaziz, 1972, o.c., p. 157 f.
49. Table ronde sur "Le swahili comme langue de culture" in *Présence Africaine* no. 78, 1971, p. 87.
50. Harries, L. 1968, p. 419.
51. Persoonlijke mededelingen.
52. Mair, L.P., 101: "Candidates... were required to speak in the common language, Swahili."
53. Iets wat mij nooit duidelijker had kunnen worden dan bij het redigeren van een juridisch woordenboek; vgl. Hesseling, G., red.: *Juridisch woordenboek/Dictionnaire juridique*, Amsterdam/Antwerpen, Maarten Kluwer 1978 en daarin met name de verantwoording, pp. IX - XI.
54. Whiteley, W.H., 1968, p. 343 n. 20.
55. Whiteley, W.H., 1968, p. 333.
56. Harries, L., 1968, p. 417.
57. Whiteley, W.H., 1968, p. 336.
58. Cf. Kombo, 1977, o.c., p. 343f: "Time and time again doubts have been raised regarding the importation and use of loaned words from foreign languages with the fear lest the purity of the Swahili language be obscured. This is a childish fear and mere nonsense. I believe there is no pure language in the world. Certainly not even the famous languages of our age like English and French."
59. UNESCO: *Deux études sur les relations entre groupes ethniques en Afrique. Le Sénégal et la République-Unie de Tanzanie*, Paris 1973, p. 125 en 174.
60. Een belangrijk probleem, dat echter in de literatuur volledig overschaduwd wordt door de successtory van het Swahili, is de wijze waarop de meer dan 100 andere Tanzaniaanse talen naast het Swahili in de koloniale en postkoloniale periode de confrontatie met het Engels en het Swahili zijn aangegaan, en wat hun huidige situatie is, slechts enige opmerkingen hierover bij Abdulaziz, 1972, o.c., p. 160f.
61. Table ronde, *Présence Africaine*, 1971.
62. *Senegal landendocumentatie*, Amsterdam, Koninklijk Instituut voor de Tropen, 1973; Diop, A.B.: La culture Wolof; tradition et changements in *Notes africaines*, janvier 1969.
63. Cornevin, M.: *Histoire de l'Afrique contemporaine*, Paris, Petite Bibliothèque Payot 1972, p. 317.
64. *Senegal Landendocumentatie*, 1973, p. 18.
65. Kliesch, E. *Einfluss des französischen Verfassungsdenkens auf afrikanische Verfassungen*, Hamburg 1967, p. 12.
66. Wioland, F.: *Enquête sur les langues parlées au Sénégal par les élèves de l'enseignement primaire*, Dakar 1966.
67. Diagne, P. 1971, p. 385.

68. Deschamps, H.: *Le Sénégal et la Gambie*, Paris P.U.F. 1975, p. 99.
69. Enkele voorbeelden van wetgeving op het gebied van de nationale talen: *Décret no. 68-871 du 24 juillet 1968 relatif à la transcription des langues nationales; Décret no. 71-566 du 21 mai 1971, complété par le décret no. 72-702 du 16 juin 1972; Décrets no. 75-1025 et 75-1026 du 16 octobre 1975 relatifs à l'orthographe et à la séparation des mots respectivement en sérère et wolof; Loi no. 77-55 du 10 avril 1977 relative à l'application de la réglementation en matière des langues nationales*
70. Cf. *Ande Sopi*, no. 3, augustus 1977, "A nos lecteurs"; *Ande Sopi*, no. 12, mei 1978: "Débat sur les langues nationales"; *Le Monde*, 14 augustus 1979: "Une lettre de M. Léopold Sedar Senghor: "Cedo avec un seul 'D'; *Taxaw*, 3 april 1977, "Editorial", waar de nieuwe naam wordt vertaald als "Etre debout" (...) c'est à dire "faire face avec confiance et détermination"!
71. *Afrique Industrie*, 1 avril 1976. Vier jaar later, in 1980, is het gebruik van de nationale talen op de lagere school nog steeds meer uitzondering dan regel.
72. Gautron, J.-C. et M. Rougevin-Baville: *Droit public du Sénégal*, Paris 1970, pp. 289-343.
73. Cf. Hesseling, in voorbereiding, waarin aspecten van het Senegalese staatsrecht en de politieke participatie behandeld worden. Ik bereid thans een onderzoek voor naar het grondenrecht in Senegal en het juridische proces, samenhangend met de confrontatie tussen het nationale recht en het volksrecht; dit zal mij ongetwijfeld in de gelegenheid stellen de juridische dimensie van de taalsituatie in Senegal nader te verkennen.
74. Whiteley, W.H.: Language Policies of Independent African States, in Fishman, J.A.: *Advances in Language Planning*, The Hague-Paris, Mouton 1974, p. 177.
75. Diop, Cheikh Anta: Nations Nègres et Culture, Paris, *Présence Africaine*, 1954.
76. Whiteley, W.H. 1974, p. 187.
77. Gonidec, P.F.: Les systèmes politiques africaines II, Paris, L.G.D.J. 1974, p. 244.
78. Alexandre, P. in Spencer, J. 1963, p. 56.
79. Gonidec, P.F. 1974, p. 244.
80. De Senegalese natuurkundige/linguist/politicus Cheikh Anta Diop heeft zelfs pogingen ondernomen o.m. de relativiteitstheorie van Einstein in het Wolof te vertalen. Cf. Diop, C.A.: Comment enraciner la Science en Afrique: exemples walaf (Sénégal) in: *Bulletin de l'Institut Fondamental d'Afrique Noire*. Tome 37, série B, no. 1, janvier 1975.
81. Zie t.a.v. de rechten van de mens in Afrika onder meer: Cycles d'Etudes sur les Droits de l'Homme dans les pays en voie de développement. Kaboul, mai 1964 - Dakar, février 1966. Publications des Nations Unies (ST/PAO/HR 21 + 25); Mangin, G.: Les droits de l'homme dans les pays de l'Afrique francophone, in *Revue de droits de l'homme* 1968, vol. I no. 3, pp. 453-470; M'Baye, K.: Les réalités du monde noir et les droits de l'homme, in *Revue des droits de l'homme* 1969, Vol II no. 3, pp. 382-394; Vasak, K. Les droits de l'homme et l'Afrique in *Revue belge de droit international* 1967, no. 2, pp. 459-478; Verhelst, Th.: Garanties constitutionnelles relatives à l'individu face à la justice dans les Etats d'Afrique francophone, in *Journal of African Law*, 15 (1971), 2.
82. Awolowo, O.: *Thoughts on the Nigerian Constitution*, Oxford 1966.
83. Cf. Kashoki, 1978, o.c.
84. Spencer, J. 1963 o.c. p. 135.

VERTALERSOPLEIDINGEN IN EEN ONTWIKKELINGSLAND: MOZAMBIQUE

FRANS DE HAAN

Van kolonie naar volksrepubliek

Mozambique is een van de nieuwe staten in Afrika. Het gebied is eeuwenlang een Portugese kolonie geweest. De overheersing bleef tot omstreeks 1880 in feite beperkt tot de kuststreken, maar ging zich later, mede ten gevolge van de toenemende expansiedrift van enkele Europese landen na de Koloniale Conferentie van Berlijn (1884-1885) ook tot de binnenlanden uitstrekken.